שנה לאביב הערבי: השלכות אזוריות ובינלאומיות

יואל גוד׳נסקי ומרק הלר, עורכים

מזכר

114

המכון למחקרי ביטחון לאומי
THE INSTITUTE FOR NATIONAL SECURITY STUDIES
INCORPORATING THE JAFFEE CENTER FOR STRATEGIC STUDIES
TEL AVIV UNIVERSITY
אוניברסיטת תל-אביב

שנה לאביב הערבי:
השלכות אזוריות ובינלאומיות

יואל גוז׳נסקי ומרק הלר, עורכים

המכון למחקרי ביטחון לאומי

המכון למחקרי ביטחון לאומי, המשלב בתוכו את מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, הוקם ב־2006.

מטרותיו של המכון למחקרי ביטחון לאומי, הן שתיים: הראשונה – לבצע מחקר בסיסי, העומד במבחן אמות המידה האקדמיות הגבוהות ביותר והעוסק בתחומי הביטחון הלאומי של ישראל, המזרח התיכון והמערכת הבינלאומית. השנייה – לתרום לדיון הציבורי ולעבודת הממשל בנושאים הנמצאים – או אמורים להימצא – בראש סדר היום הביטחוני של ישראל.

קהל המטרה של המרכז הוא: דרג מקבלי ההחלטות, מערכת הביטחון, מעצבי דעת הקהל בישראל, הקהילה האקדמית העוסקת בתחומי הביטחון, בישראל ובעולם, והציבור המתעניין באשר הוא.

פרסום המזכר הזה מעיד שהוא נמצא ראוי לעיון הציבור. הדעות המובעות במזכר זה הן דעותיהם של המחברים לבדם ואינן משקפות בהכרח את עמדות המרכז, נאמניו, או האישים והגופים התומכים בו.

יואל גוז׳נסקי ומרק הלר, עורכים

שנה לאביב הערבי:
השלכות אזוריות ובינלאומיות

מזכר 114 מארס 2012

המכון למחקרי ביטחון לאומי
THE INSTITUTE FOR NATIONAL SECURITY STUDIES
INCORPORATING THE JAFFEE CENTER FOR STRATEGIC STUDIES
TEL AVIV UNIVERSITY אוניברסיטת תל-אביב

המכון למחקרי ביטחון לאומי
חיים לבנון 40
ת.ד. 39950
תל־אביב 61398

טל': 03-640-0400
פקס: 03-744-7590

דוא"ל: info@inss.org.il
http://www.inss.org.il

ISBN: 978-965-7425-32-9
© 2012 כל הזכויות שמורות

הביא לדפוס: משה גרונדמן
עיצוב גרפי: מיכל סמו־קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי
אוניברסיטת תל־אביב
עיצוב השער: יעל כפיר
תמונת השער: אימג'בנק / GettyImages
דפוס: אליניר

תוכן העניינים

פתח דבר – מרק הלר ויואל גוז'נסקי 7

שער ראשון: מבט על

1. שנה להתקוממות הערבית
עמוס ידלין 11

שער שני: הממד הבינלאומי

2. ארצות הברית מתמודדת עם אתגרי המזרח התיכון
עודד ערן 21

3. האיחוד האירופי והאביב הערבי
שמעון שטיין 25

4. רוסיה נוכח תוצאות האביב הערבי
צבי מגן 29

5. אל־קאעדה ושותפיו לנוכח הטלטלה בעולם הערבי
יורם שוייצר 33

שער שלישי: הממד האזורי

6. ההשלכות האזוריות של האביב הערבי
שלמה ברום 39

7. איראן והזעזוע בעולם הערבי
אפרים קם 43

8. בתי המלוכה במפרץ: האם האביב מעבר לאופק?
יואל גוז'נסקי 47

9. ירדן: הפגנות ורפורמות על אש נמוכה
עודד ערן 51

10. הטלטלה הערבית ולבנון: הכל שקט בחזית הלבנט?
בנדטה ברטי 55

11. טורקיה וההתעוררות הערבית: חצי הכוס המלאה, חצי הכוס הריקה
גליה לינדנשטראוס 57

12. השלכות אירועי האביב הערבי בתחום הנשק הלא קונבנציונאלי
דוד פרידמן, אפרים אסכולאי ואמילי לנדאו 61

שער רביעי: ישראל מול מציאות חדשה

13. האביב הערבי והזירה הישראלית־פלסטינית
ענת קורץ 67

14. הטלטלה בעולם הערבי: משמעויות לצה"ל
גבי סיבוני 71

15. תגובות ישראליות לאביב הערבי
מרק הלר 75

פתח דבר

מאז שירקן צעיר ואלמוני בשם מוחמד בואזיזי הצית את עצמו בעיירה הטוניסאית המאובקת סידי בוזיד בדצמבר 2010, התפשטו הלהבות ששמו קץ לחייו ואחזו בכל רחבי המזרח התיכון, במובן הסמלי והמילולי גם יחד. המחאות, ההפגנות והמהומות, ששאבו את השראתן הראשונית ממעשהו, זכו מאז לכינויים רבים – "האביב הערבי", "ההתעוררות הערבית", "ההתקוממות הערבית" – והצליחו לסלק, לאיים או לפחות להפחיד, כמעט כל משטר מכהן באזור. הכינויים ששמשו לתיאור תופעה זו מרמזים בבירור על היפרדות המזרח התיכון מעשרות שנים של קיפאון פוליטי ושל שתיקה, שקדמו למעשהו הנואש של בואזיזי, ומרמזים כי תמורות כבדות משקל מתדפקות על דלתותיו של המזרח התיכון.

עם זאת, כפי שמזכיר לנו עמוס ידלין בדברי המבוא שלו, רק שש מדינות מתוך 22 המדינות החברות בליגה הערבית חוו את ההתקוממות במלוא עוצמתה, ורק בשתיים ממדינות אלה (טוניסיה ולוב – האחרונה בעקבות התערבות צבאית חיצונית) המשטר אכן הופל. בשתי מדינות אחרות (מצרים ותימן), המנהיג סולק, אך מרכיבים מרכזיים של המשטר הישן נותרו ללא שינוי; באחת המדינות (סוריה), המאבק בין המשטר לאופוזיציה נמשך מזה שנה ללא הפוגה, ובמדינה נוספת (בחריין), נראה כי ההתקוממות דוכאה, לפחות לעת עתה.

גיליון זה אינו יורד לנבכי הפוליטיקה הפנימית והחברה בשש מדינות אלה. בסוגיות שכאלה דנים בכישרון רב מומחים מתחום הלימודים האזוריים. תחת זאת, אנו מתמקדים בהשלכות האזוריות והבינלאומיות של תופעה זו, בדגש מיוחד על ההשלכות האפשריות על ביטחונה הלאומי של מדינת ישראל.

שנה אינה מהווה פרק זמן ארוך דיו בכדי שנוכל לשפוט את ערכם ומשמעותם של האירועים, בפרט לאור העובדה שהם ממשיכים להתהוות לנגד עינינו. היסטוריונים רשאים, ובצדק, למתוח ביקורת על ניסיונות כגון אלה ולהגדירם כמוקדמים מדי. כאישוש לדברי הביקורת שלהם, הם בוודאי ישמחו לחזור על אמירתו של מי שכיהן במשך שנים רבות כראש ממשלת סין, צ'ו־אן־לאי, לנשיא האמריקאי ריצ'רד ניקסון, ביחס למשמעותה של המהפכה הצרפתית, שצוטטה בהרחבה (גם אם לא אומתה מעולם): "עוד מוקדם להעריך." יש להימנע מלמהר להסיק מסקנות. למרבה הצער, אין הסכמה בקרב ההיסטוריונים ביחס לפרספקטיבת הזמן המספקת. יתרה מכך,

אין בידי קובעי המדיניות ובידי האנליסטים האמורים לסייע להם בדיון חשוב זה, את המותרות להמתין עד שפרק זמן – שיוגדר באופן שרירותי כ"מספק" – יחלוף. תחת זאת, עליהם לזהות את האתגרים הניצבים בפניהם ולנסח ולשוב ולנסח באופן מתמיד את מדיניותם בזמן אמת, חרף העובדה הבלתי נמנעת, שיהיה עליהם לעשות זאת על בסיס מידע לא שלם ואולי אף שגוי, שפשרו אינו ברור עד תום.

מטרתם של הכותבים בגיליון זה, חברי סגל המחקר של המכון למחקרי ביטחון לאומי, היא לספק תובנות על ההיבטים הבינלאומיים והאזוריים של ה"אביב הערבי" בתקווה לצמצם את הליקויים האנליטיים בשיח הציבורי המתמשך.

מרק הלר יואל גוז'נסקי

פברואר 2012

שער א׳

מבט על

שנה להתקוממות הערבית

עמוס ידלין / 11

שנה להתקוממות הערבית

עמוס ידלין

מאז פרוץ ההפגנות בכיכר תחריר בהנהגת הצעירים, הליברלים, החילונים, שהובילו לסילוקו של הנשיא חוסני מובארכ, זרמו מים רבים בנילוס. מובראכ החולה עומד למשפט, וייתכן שיוצא להורג; אמירתו כי משטרו הוא המחסום בפני עליית האסלאמיסטים התבררה כהבחנה חדה ומדויקת. המפלגות האסלאמיסטיות – האחים המוסלמים והסלפים – זכו ל־75 אחוז מהקולות בבחירות חופשיות והוגנות, ואילו הצעירים הליברלים והחילונים הודרו מהשפעה פוליטית במצרים. הצבא, שלא עזב לרגע את השלטון, חבר אל המפלגות האסלאמיסטיות, הוא מוותר בכל עימות עם "הרחוב" ונסוג מכוונתו לכונן "חוקה תחילה" – חוקה שתבטיח זכויות יסוד ודמוקרטיה יציבה. "רוח תחריר" שינתה כיוון. מה שהתחיל כ"אביב הערבי" מסתיים כשנה אסלאמית, וזאת רק ההתחלה. אנו מבינים כיום כי צמד המילים 'האביב הערבי' לא תיאר נכון את התופעה שהסעירה את המזרח התיכון בשנת 2011. אין מדובר בצמיחה של מהפכה המובילה לדגם ליברלי, חילוני, אנגלו־אמריקני של דמוקרטיה; אין מדובר בשינוי לא אלים, ואין מדובר ב"אפקט דומינו" מהיר כמו זה שהתרחש במזרח אירופה, אבל כן מדובר בתופעה המשנה את פני המזרח התיכון כולו. שנה לאחר תחילת התהליך ובהתבוננות אל השנים הבאות, אפשר להציע עשר הבנות על ה"ההתקוממות הערבית" – ה"אינתיפאדה" – המונח הנכון יותר לתיאור שרשרת המהפכות בעולם הערבי.

1. עד כמה התופעה משמעותית?

בשנת 2011 נכנס המזרח התיכון לתהליך המבשר שינוי בקנה מידה היסטורי, השווה בחשיבותו להתעוררות הערבים בסוף המאה ה־19, היווצרות מדינות הלאום הערביות (לא המוסלמיות) אחרי מלחמת העולם הראשונה וקביעת גבולותיהן בהסכם בין צרפת לבריטניה, ולשינוי באמצע המאה ה־20, במהלכו גירשו הערבים סופית את האימפריאליזם, החליפו חלק גדול מבתי המלוכה וניסו להגשים חזון של פאן־ערביות משולב בסוציאליזם מבית מדרשם של גמאל עבד אל־נאצר ומפלגות הבעת'.

מאמר זה מתבסס על הרצאה שנשא המחבר בכנס "במלאת שנה לטלטלה במזרח התיכון", שהתקיים ב־26 בינואר 2012 במכון למחקרי ביטחון לאומי, תל־אביב.

2. מדוע ההתקוממות התרחשה עכשיו ולא בעשורים קודמים?

כל התנאים למהפכות היו קיימים כבר שנים רבות. בשנות השמונים והתשעים של המאה ה־20 התחלפו משטרים עריצים באזורים רבים בעולם: במזרח אירופה, בדרום אמריקה ובמזרח אסיה. העולם ראה שינוים במדינות טוטליטריות רבות, מעבר למשטרים דמוקרטיים יותר, לצמיחה כלכלית ולקדמה טכנולוגית. פעמים רבות נשאלה השאלה מדוע לא עברו הערבים תהליך דומה? בשנת 2002 הצביע ה־*Arab Human Development Report* על שלושה חסרונות המהווים חסמים חשובים לצמיחה ולשינוי בעולם הערבי: חופש, ידע ומעמד הנשים. בהצביעו על הידע פירט הדוח את הפיגור הטכנולוגי של העולם הערבי – חדירת האינטרנט הייתה אז בשיעור של פחות מאחוז אחד. חלף עשור ושינוי דרמטי התחולל במישור הטכנולוגי. חדירת האינטרנט, תחנות הלוויין והרשתות החברתיות הביאו לציבור רחב במעמד הביניים את הידע שאפשר אחרת, שהם ראויים ליותר – לחופש, לדמוקרטיה, לזכויות אדם, לקידום מעמד האישה, לתעסוקה ולשחרור משליטים עריצים. בלא מעט צדק כונתה המהפכה הערבית בשנת 2011 "מהפכת ה־Facebook". בהמשך יוסבר שגם לכוחם של רשת הטלוויזיה הלוויינית "אל־ג'זירה" ולרשת החברתית יש מגבלות. ככל שהעולם הערבי עובר תהליך של החלפת הזהות הערבית (שיכולה להכיל בתוכה בני דתות שונות) בזהות אסלאמית כזהות המובילה, עולות שאלות שעדיין אין עליהן תשובות. כיצד יתמודד האסלאמיזם עם הקדמה ועם השאיפה לחופש הנישאים על גלי האינטרנט? האם יצליח האסלאמיזם לדכא את ההבנה שה"עם הוא הריבון" ושיש לו קול חשוב בעיצוב המדינה? האם הבחירות הבאות במצרים יהיו חופשיות והוגנות כמו הבחירות שהתקיימו מיד לאחר המהפכה? אלו שאלות מפתח לעתיד ההתעוררות הערבית.

3. מהפכה בלא מנהיגות ובלא אידיאולוגיה?

ההתעוררות הערבית היא מהפכה בלא מנהיגות. אנו מתקשים לנקוב בשמם של ראשי המהפכה. אין דמות כריזמטית כמו לנין או חומייני שמובילה את המהפכה. המהפכות בתוניסיה, בלוב, בסוריה, בתימן ובמצרים פרצו בלא אידיאולוגיה סדורה. משעה ש"האחים המוסלמים" והסלפים באו ו"חטפו" את המהפכה, היא החלה לקבל גוון אידיאולוגי, זה של האסלאם הפוליטי. בכל המדינות שהושלמה בהן המהפכה, וגם באלו שבהן עדיין נלחמים, נמנעים מלהגדיר מהו מקור הסמכות הפוליטית: העם, שקיבל את קולו, או האלוהים ונביאו? מהי האידיאולוגיה שתוביל את השינוי החברתי והכלכלי? בשנות החמישים נראָה שהסוציאליזם הוא הדגם הנכון שעל הערבים לאמץ לעצמם; בשנות התשעים, הקפיטליזם, שבמרכזו היוזמה החופשית, ההפרטה והפתיחות לעולם, היה אמור להיות קטר הצמיחה. מהי התפיסה הכלכלית האמורה לחלץ את

מצרים מן המשבר הכלכלי הכרוני שלה: סוציאליזם מתוכנן במדינה שאינה מתפקדת, או קפיטליזם שיגביר את אי־השוויון, את העוני ואת זעם ההמונים?

4. לא אפקט דומינו

אכן ריח "מהפכת היסמין" מתוניסיה התפשט באמצעות תקשורת ההמונים לכל העולם הערבי. עם זאת, כל מדינה היא פסיפס עדתי, דתי, חברתי וכלכלי שונה – עם מסורת פוליטית והיסטוריה משל עצמה. בכל מדינה פועלים שני תהליכים של השפעה. האחד הוא **תהליך רוחב** – מצבים דומים של עריצות ושאיפה לחופש המתפשטת באמצעות טכנולוגיה חדשה במהירות רבה ובקהלים גדולים. מנגד פועלים **תהליכי עומק** ייחודיים לכל מדינה, עם גורמים כמו: עדות, דתות, עשירים ועניים, היסטוריה, לגיטימיות ועוד. מאזן הכוחות של תהליכי הרוחב הכלל־ערביים עם המאפיינים המקומיים יכתיבו לאילו כיוונים תתפתחנה המהפכות. בסוף השנה הראשונה של התהפוכות, רק בשש מדינות מתוך 22 המדינות הערביות התחוללה מהפכה, ולא בכל השש היא הצליחה. בתוניסיה ובלוב הוחלפו השליטים והמשטרים, במצרים ובתימן הוחלפו השליטים, אך המשטר הוא עדיין המשטר הישן, ובסוריה ובבחריין עדיין נותרו השליטים על כנם – למרות מהומות, הפגנות ומאפיינים של מלחמת אזרחים.

5. מה עוצר את ההתעוררות מלהפוך לאפקט דומינו?

חשוב להבין, שלעומת האופטימיות והנאיביות שהניחו שעוצמת הרשתות החברתיות וההמונים המופעלים באמצעותם אינה ניתנת לעצירה, הרי במזרח התיכון ובמדינות ערב יש רשתות חברתיות חזקות יותר מרשת ה־Facebook או מאל־ג'זירה. הרשת החברתית של המסגדים שבהם מבקרים המוני ערבים חמש פעמים ביום, רשת הרווחה החינוך והסעד, ה"דעווה" של האחים המוסלמים, התומכת בצורכי האוכלוסייה הענייה, הן שהכריעו בבחירות במצרים ובתוניסיה. יש "חומרות" ישנות אך חזקות מהתוכנות המודרניות. סעודיה, שהובילה את "מהפכת הנגד", השתמשה במשאבים הכספיים שצברה בשנים שמחירי הנפט היו גבוהים. חינוך חינם, רפואה חינם, דיור זול ומשכורות 13 ו־14 הובטחו לעם בעלות כוללת של 135 מיליארד דולר, והיה בהם כדי להרגיע את התסיסה. בסוריה כוח הנשק של השלטון הוא שעוצר את המתקוממים מלהפיל את המשטר. בבחריין השילוב של כסף עם הנכונות להפעיל כוח הוא שעצר את "אפקט הדומינו".

חשוב שנבחין בשתי קבוצות של מדינות שלא הצטרפו לגל השינוי והמהפכות, והן מהוות כאמור רוב מוחלט של מדינות ערב. הקבוצה הראשונה היא קבוצת הממלכות והאמירויות. לכמה מהן יש הרבה נפט ומשאבים פיננסים לעצור מהפכות, אך גם המדינות שאין להן משאבי טבע שופעים, כמו מרוקו וירדן, ידעו להתמודד טוב

יותר עם ההתעוררות הערבית. נראה ששילוב של לגיטימציה גבוהה יותר בציבור, ניהול נכון יותר של ציפיות, שיח טוב יותר עם הציבור והפעלת רפורמות בזמן, עצרו את האביב הערבי מחוץ לקבוצה שהיסטורית נראתה פגיעה יותר. הקבוצה השנייה היא קבוצת המדינות "שהיו שם", כלומר מדינות שידעו בעשרים השנים האחרונות מלחמות אזרחים, מהפכים שלטוניים ואי־יציבות פוליטית. המחיר מוכר היטב לאזרחי המדינות האלו: הרג הדדי, הרס תשתיות מדינתיות ומוסדיות, טרור אכזרי ופגיעה בכלכלה ובמרקם החברתי. העיראקים, האלג'יראים, הלבנונים ואפילו הפלסטינים אינם ממהרים לחזור אל אי־הוודאות ואל חוסר הביטחון המאפיינים תקופות שינוי ומהפכות.

6. מי הם המנצחים והמפסידים העיקריים?

נראה שמוקדם לקבוע מנצחים ומפסידים משום שהמצב דינמי ומתפתח לכיוונים שונים ומנוגדים, ובעיקר משום שרוב התהליך עדיין לפנינו. יתר על כן, רוב השחקנים האזוריים רואים מאזן מעורב. ובכל זאת אפשר להצביע על כמה תוצאות ראשוניות.

המנצח הגדול של השנה האחרונה הוא האסלאם הפוליטי – בתוניסיה, בלוב, במצרים, ובעתיד – בסוריה. נראה שהעידן של עליית השיעים במזרח התיכון נבלם בשלב הזה, והסונים הם המנצחים הגדולים של ההתעוררות הערבית. תורכיה גם נתפסת כמנצחת אף־על־פי שהיא שילמה מחיר מדיני על ההיסוס בנקיטת עמדה ברורה בעניין המשבר בלוב ואיבדה השקעות כלכליות במיליארדים בלוב ובסוריה, וניצבים לפניה אתגרים לא פשוטים נוכח התמשכות הדיכוי בסוריה והמרידה הכורדית הפנימית.

המפסידים בוודאות הם השליטים שהודחו, עשרות האלפים שנהרגו בלוב, האלפים שנהרגו בסוריה, מערכות הכלכלה והחברה בכל מדינה משש המדינות שהתרחשה בהן ההתעוררות, הנשים שציפו לשוויון במעמדן וקיבלו מעמד נחות במשטרים אסלאמיסטיים, והמיעוטים הנוצריים שממעמד של שותפים שווים במדינת לאום ערבית מצאו את עצמם במעמד נחות ואף מאוים במדינה אסלאמית. גם ארצות־הברית נראית מפסידה. היא איבדה בעלי ברית חשובים במצרים ובתוניסיה, בעלות הברית שלה, סעודיה וישראל, מתקשות לסלוח לה על הפקרת מובראכ, ואי־היציבות בלוב ובתימן עלולה לחזק את אל־קאעדה. עם זאת, ובאופן פרדוקסלי, חזונו של הנשיא בוש על שינוי המשטרים במזרח התיכון והפיכתם לדמוקרטיים יותר, נראה היום קרוב מבעבר, גם אם הדבר קורה בתהליך פנימי ולא חיצוני. ישראל נראית גם היא בצד המפסיד, אם כי הגרוע יותר עדיין לפניה: משטר חדש במצרים ואולי שינוי בירדן, המרי האזרחי המתמשך בסוריה וניסיונות לייצא את הבעיות, האכזבות ומפל הציפיות לגבול עם ישראל.

איראן נראתה מרוצה בתחילת התהליך מנפילת משטרים אוהדי המערב ובעלי ברית של ישראל, מחיזוק הגורמים האסלאמיסטיים במגרב ובמצרים, מההתעוררות השיעית בבחריין ומעליית מחירי הנפט. משחלף האביב והתברר שסוריה, בעלת בריתה המרכזית של איראן בעולם הערבי, היא בין הנפגעות מהתהליך, ושסעודיה והמחנה הסוני מתחזקים, ושההתעוררות עלולה להגיע גם לטהרן – המאזן האסטרטגי כבר נראה אחרת.

7. סוריה – המדינה היחידה שבה לא הוכרע הסיבוב הראשון של ההתעוררות הערבית

במעבר משנת 2011 ל־2012 סוריה היא המדינה היחידה שלא הסתיים בה הסיבוב הראשון של ההתעוררות. שילוב של משטר חזק ואכזר מול אופוזיציה חלשה וחסרת תשתית ארגונית, מציב את השלטון בסוריה אל מול מלחמת אזרחים א־סימטרית, שבה שום צד לא יכול לנצח. המשטר הסורי נהנה משני יתרונות שלא היו למובארכ ולקדאפי: צבא נאמן המוכן לירות באזרחיו, והגנה של רוסיה מפני התערבות בינלאומית. האופוזיציה, שלא כמו במצרים, מקורה בפריפריה, והיא נשענת על אי־שביעות רצון נרחבת של מי שנפגעו משנות בצורת ומעליית מחירים, משחיתות ומטינה סונית־אסלאמיסטית כבושה לשלטון המיעוט העלאווי.

על רקע חולשתם של ההמונים, מרשימה נכונותם להמשיך ולהפגין למרות המחיר הכבד שהם משלמים. איבוד הפחד של הציבור מהמשטר במצרים, שם הכריז הצבא שלא יפגע במפגינים, היה גורם מפתח בהפלת מובארכ. איבוד הפחד בסוריה, שם הצבא יורה במפגינים, ראוי להערכה גבוהה בהרבה, ומבדיל בין סוריה לבין איראן או בחריין, שם המשטרים החזירו את הפחד ועצרו את ההפגנות.

סוריה היא מדינה סונית מרכזית בעולם הערבי, שמצאה את עצמה מסיבות גיאופוליטיות רבות במחנה האיראני־השיעי, בברית עם איראן וחזבאללה. מעניין היה ההיסוס הראשוני של אל־ג'זירה ושל סעודיה האם לתמוך במשטר במדינת מפתח ערבית־סונית, משטר שפיתח קשרים עם איראן, עם תורכיה ועם חזבאללה, או לתמוך באופוזיציה. היסוס זה הסתיים, והליגה הערבית, בהובלת סעודיה ומדינות המפרץ, חברה לתורכיה במאמץ להחליף את המשטר בסוריה.

המתרחש בסוריה טומן בחובו סיכונים והזדמנות לישראל. אם סוריה העתידית תוציא את עצמה מהציר הרדיקלי, יש בכך שינוי חיובי ביותר בעבור ישראל. שנים ארוכות המליץ הממסד הביטחוני בישראל להגיע להסכם עם סוריה במחיר טריטוריאלי כבד כדי להרחיקה מאיראן ולהפסיק את תמיכתה בחזבאללה ובחמאס. עתה, אם ייפול המשטר, תהליך חיובי זה עשוי להתרחש בלא מעורבות של ישראל ובלי הצורך בוויתורים טריטוריאליים קשים.

8. מה צופן העתיד, לאן מתפתחת ההתעוררות הערבית?

חיזוי עתיד ההתעוררות הערבית דורש משנה זהירות. השינויים מתהווים במגורי הסטודנטים, בחדרי האוכל של בתי החרושת, בשווקים ובמסגדים. השפעת הטכנולוגיה המודרנית קשה למדידה ולכימות. עם זאת, על סמך מה שהתרחש בשנה שחלפה אפשר להצביע על ארבעת המדדים המרכזיים שישפיעו על ההתפתחויות בעתיד:

א. נאמנות הצבא למשטר ונכונותו לפעול בכוח נגד השינוי;

ב. תמיכת הממסדים הדתיים במשטר או התייצבותם נגדו;

ג. נכונותה של הקהילה הבינלאומית להתייצב נגד המשטרים הקיימים;

ד. הכלכלה.

הנושא הכלכלי חשוב ביותר והשפעתו לטווח הארוך חיונית. כמעט כל מדינה ערבית חייבת להשיג צמיחה כלכלית ממשית דיה, כדי להבטיח מקומות עבודה לצעירים, המצטרפים למעגל התעסוקה. ההתעוררות הערבית עצרה את הצמיחה. מצרים וסוריה סובלות מנסיגה כלכלית: התיירות נעצרה, זרם השקעות מחו"ל פסק, ההוצאה הציבורית עלתה יחד עם גידול בסובסידיות, ויתרות המטבע הזר מידלדלות. מצבה הכלכלי של מצרים הורע במידה ניכרת לעומת מצבה לפני שנה, ומנגד יש כמיליון פיות חדשים להאכיל.

9. האתגרים של תקופת מעבר אל מול השלמת שינוי מבני

גם לאחר סילוק השליטים שלהן, ניצבות מצרים, לוב תוניסיה, ובעתיד סוריה, לפני שני סוגי אתגרים – תקופת מעבר (transition) ושינוי מבני (transformation). בתהליך ה"מעבר" יש לנסח חוקה, להקים מוסדות ולוודא איזונים בדמוקרטיות הצעירות. יש לסיים תהליך לא פשוט של העברת השלטון במצרים והגדרת מעמדו של הצבא. בלוב יש לבנות מחדש מוסדות דמוקרטיים וצבא מקצועי. יש להבטיח חוק וסדר, שהתערער בזמן המהומות וההפגנות. במצרים המשטרה ושירותי ביטחון הפנים כמעט שלא מתפקדים. ומעל הכול נדרש לייצב את הכלכלה ולהחזירה למסלול של צמיחה.

לטווח הארוך, ועקב בעיות מבניות, תרבותיות וכלכליות, יידרש העולם הערבי להוכיח שאין הוא שונה ממדינות אחרות בעולם, וכי חברה חופשית ודמוקרטית, המכבדת זכויות אדם, אפשרית גם בו. שינוי כזה לא התרחש בהיסטוריה של האנושות בשנים בודדות, ואנו רק בתחילתו של תהליך שיארך שנים רבות, גם אם התקשורת והטכנולוגיה המודרנית יאיצו אותו מאוד.

10. 2012: עליית מדרגה נוספת בהתעוררות?

עד שההתעוררות הערבית לא תגיע לשתי המעצמות המובילות במזרח התיכון – סעודיה הסונית ואיראן השיעית – השפעתה תהיה חשובה אך מוגבלת. סעודיה נשארה בגדר

חידה קשה מאוד לחיזוי. בשלב זה היא מתמודדת היטב עם רוחות השינוי בעולם הערבי. אבל אם יתרחש שינוי בסעודיה, הוא יהיה בגודל שונה לחלוטין מהשינוי בלוב או אפילו במצרים. המקומות הקדושים לאסלאם ובארות הנפט במזרח הממלכה הם פוטנציאל למשבר שיזעזע את העולם כולו.

בחורף 2012 אנו שואלים: האם הפוליטיקה והנשיאה באחריות תשנה את האסלאמיסטים, או שמא ישנו האסלאמיסטים את הדרך שבה מתנהלים תהליכים פוליטיים בעולם הערבי? האם הנשיאה באחריות (accountability) תוביל למתינות ולפרגמטיות, או שמא האסלאם הפוליטי הקיצוני ימשוך את העולם הערבי לנתיבים מסוכנים יותר מאלו שבהם הלכו המשטרים שאותם הוא מחליף.

ולבסוף, על אף כל הסיכונים של הפיכת ה"אביב הערבי" ל"חורף אסלאמי", לו היה אפשר להבטיח שרוחות השינוי בעולם הערבי, שהחלו לנשוב אולי בראשונה בשנת 2009 בטהרן, ימשיכו מזרחה, ו"מהפכת היסמין" ו"מהפכת הלוטוס" תגענה לטהרן – זה היה מהווה את השינוי האסטרטגי החיובי ביותר במזרח התיכון.

שער ב׳

הממד הבינלאומי

ארצות הברית מתמודדת עם אתגרי המזרח התיכון
עודד ערן / 21

האיחוד האירופי והאביב הערבי
שמעון שטיין / 25

רוסיה נוכח תוצאות האביב הערבי
צבי מגן / 29

אל־קאעדה ושותפיו לנוכח הטלטלה בעולם הערבי
יורם שוייצר / 33

ארצות־הברית מתמודדת עם אתגרי המזרח התיכון

עודד ערן

שני כוחות מנוגדים בכיוונם מאפיינים את מדיניות ארצות־הברית במזרח התיכון בשנה שחלפה מאז פרוץ המרי הערבי. מצד אחד עוזבת ארצות־הברית את עיראק לאחר שמונה שנות כיבוש, הקזת דם חייליה והשקעה אדירה של משאבים פיננסיים. בהדרגה תעזוב ארצות־הברית גם את אפגניסטן בלי ניצחון מוחץ וחד־משמעי. מן הצד האחר נשאבת ארצות־הברית חזרה לזירת המזרח התיכון בעקבות המאמץ לעצור את הפיתוח הגרעיני הצבאי באיראן ומתוך רצון להשפיע על כיוון ההתפתחויות באזור והרצון שלא לאבד עמדות בו בהשפעת המרי האזרחי.

המכנה המשותף בשני כיווני הפעולה המנוגדים הוא, שארצות־הברית מוצאת את עצמה מתמודדת עם משבר פיננסי מתמשך. שותפותיה, ובייחוד מדינות במערב אירופה, מתמודדות אף הן עם משבר זה, המאיים על עצם קיומו של האיחוד האירופי וגם מצמצם את יכולת חברותיו להעניק סיוע כלכלי רחב היקף למדינות ערב כדי לעזור להן לבצע רפורמות כלכליות־חברתיות ומדיניות, שדחייתן בעבר תרמה רבות לפרוץ המהומות.

ארצות־הברית מצויה בשלבים מוקדמים ביותר במאמץ הכפול, כלפי איראן ונוכח המציאות המדינית החדשה המתהווה במזרח התיכון, ועדיין מוקדם לקבוע את מידת הצלחתה. שני המאמצים שונים אמנם, אבל יש להם יעד משותף והוא, הגנה על בעלי ברית ושותפים אסטרטגיים, המסייעים לארצות־הברית לקדם את האינטרסים שלה. להצלחה של ארצות־הברית לבלום את המאמץ הגרעיני האיראני תהיינה השלכות ארוכות טווח על הדרך שבה יתייחסו אליה הן מדינות ערב והן יריבים פוטנציאליים, כפי שלנסיגה מעיראק הייתה השפעה בכיוון של הנמכת ציפיות ממנה וחשש מהריק והכאוס שהיא מותירה. התרסת איראן כלפי הקהילה הבינלאומית היא בראש ובראשונה התרסה כלפי ארצות־הברית. עקב הכישלון עד כה לעצור את תכניתה של איראן, מוצאות את עצמן מדינות באזור, ובייחוד סעודיה וישראל, מאוימות, ותגובתן מאלצת את ארצות־הברית לבחון את מדיניותה בנושא. בין תוצאות בחינה

זו יש למנות את החרפת הרטוריקה האנטי־איראנית, שיגור כוחות צבא, ולו סמליים, למפרץ הפרסי, והחרפת הסנקציות שלה ושל בעלות בריתה באירופה. מערכת הבחירות לנשיאות ולקונגרס בארצות־הברית גם היא תורמת ליצירת דימוי אגרסיבי יותר של מדיניותה בנושא הגרעין האיראני בשעה שהנשיא ברק אובמה אינו יכול להרשות לעצמו להיראות ותרן ונכון לפשרות נוכח ההצהרות המתלהמות של יריביו במחנה הרפובליקני.

בצד הנושא האיראני מנהל הממשל בארצות־הברית מאמץ לשמור על עמדות במדינות ערב שהתרחשו בהן ההתקוממויות האזרחיות, ובייחוד באלו שמתחוללים בהן חילופי משטרים. השוני בתנאים בין מדינה ערבית אחת לאחרת מחייב את הממשל לכייל את הכלים שבידו ולהתאימם לכל מדינה בנפרד. הרטוריקה שאימץ הממשל כלפי הנשיא מובראכ הפתיעה רבים מבעלי בריתה, בעיקר את השמרנים שבהם. יש להניח שארצות־הברית לא תוכל להשתמש באותה רטוריקה אם תתגברנה, למשל, המחאות וההתקוממויות האזרחיות במדינות בחצי האי ערב או בירדן.

השימוש שנעשה בכוח צבאי בלוב גם הוא אינו מצביע בהכרח על נכונותה של ארצות־הברית לעשות שימוש דומה במצבים דומים, ואולי אף קשים וחמורים יותר, וסוריה היא כמובן מקרה בוחן חשוב. השיקול של הממשל אם להפעיל כוח צבאי יותנה גם בהחלטה של הליגה הערבית להכשיר שימוש כזה, וגם בהחלטה של מועצת הביטחון. כפי שהיה בלוב, יש להניח שגם בסוריה תבקש ארצות־הברית "להוביל מאחור", אלא שמדינות אירופה שנתנו את המטרייה המדינית לכוחות ארצות־הברית מיצו בשלב זה את יכולתן הצבאית, והן לא תזדרזנה להיכנס לעוד מבצע צבאי. במצב זה ספק אם הנשיא אובמה ירצה ליטול את כל האחריות המדינית והצבאית לסילוקו של אסד. ספק אם הנקודות הפוליטיות, שבהן אולי יזכה לעומת המועמדים הרפובליקנים במירוץ לבית הלבן, שקולות לנזקים אפשריים שייגרמו מהסתבכות שבה עלולות להתערב גם מדינות אחרות, כמו רוסיה ותורכיה, לפחות בהיבט המדיני.

הממשל האמריקני משקיע מאמץ אדיר בניסיון לשמור על עמדות באזור ובניסיון להבטיח כינונם של משטרים שעמם תוכל ארצות־הברית לקיים ולפתח דיאלוג אסטרטגי כפי שהתקיים, למשל, עם הנשיא המודח מובראכ. ההצלחה בשלב זה היא חלקית, כפי שמראה המצב בעיראק או בלוב. המשבר הפיננסי הגלובלי מקשה על ארצות־הברית לגייס את המשאבים הכלכלים החיוניים להצלת כלכלתן של מצרים או סוריה אם ישתנה בהן המשטר, או אפילו בירדן. מסיבה זו תזדקק ארצות־הברית לשוב ולפנות למדינות ערב המפיקות נפט, ובעיקר סעודיה. עמדתן לפנייה של ארצות־הברית תושפע בין השאר מהתרשמותן מנחישותה כלפי איראן ומהימנעותה מלהטיח בהן ביקורת על משטרן הלא דמוקרטי.

למכלול הרכיבים הבונים את דימויה של ארצות־הברית יש להוסיף גם את יכולתה להתניע תהליך מדיני בין ישראל לפלסטינים ולמנוע משני הצדדים לנקוט צעדים חד־צדדים שידרדרו את המצב לאלימות. גם בהקשר של עצם הקושי לשכנע את ישראל והפלסטינים לקיים תהליך מדיני משמעותי, מגביל המירוץ לבית הלבן את חופש הפעולה של הנשיא אובמה, וקושי זה יוכפל ככל שישראל תתקרב למועד שבו יתקיימו בה הבחירות. גם במצרים משקיע הממשל האמריקני מאמץ כדי למנוע סחף ביחסי מדינה זו עם ישראל, לאחר שהתברר גודל ניצחונם של "האחים המוסלמים". עד כה ניהלו מצרים וישראל דיאלוג מדיני סביר, שאפשר להן למנוע הידרדרות מדינית ואולי גם צבאית באזור. ההתבטאויות הפומביות של כמה ממנהיגי "האחים המוסלמים" מטרידות, ופעילותה של ארצות־הברית כשושבינה ראשית להסכם השלום ישראל־מצרים עשויה למנוע סחף מסוכן.

סדר יום כה עמוס הוא נטל קשה גם על מעצמת־העל, ובשלב זה קשה להעריך את הצלחתן של המערכות השונות שהיא מנהלת במזרח התיכון. ברור גם שמאזנה האסטרטגי של ישראל יושפע במידה ניכרת מהצלחתה של ארצות־הברית, ומכאן גם הצורך שישראל תסייע למאמצי הממשל לעצב את המזרח התיכון בתקופה שלאחר המרי הערבי.

האיחוד האירופאי ו"האביב הערבי"

שמעון שטיין

"מהפכת היסמין" בתוניסיה ובעקבותיה "מהפכת הלוטוס" במצרים תפסו את מדינות האיחוד האירופי בהפתעה ובמבוכה. עד אירועים אלה טיפחו האיחוד כגוף ורבות מחברותיו שיתוף פעולה עם השליטים הערבים כדי להבטיח אספקה סדירה של אנרגיה, בלימת התפשטות אסלאם רדיקלי ומניעת הגירה לא חוקית. כדי לממש אינטרסים אלה, הוקמו מסגרות אזוריות לשיתוף פעולה (דוגמת "תהליך ברצלונה", "איחוד הים התיכון" ו"מדיניות השכנות האירופית"), ואלה גובו בהסכמים בילטרליים ("הסכמי פעולה"). תכלית מסגרות אלו הייתה לקדם רפורמות מבניות כדי ליצור צמיחה כלכלית ומקומות עבודה ולעודד דמוקרטיזציה, פלורליזם פוליטי וקידום חירויות הפרט. יישום הרפורמות היה אמור לתרום ליציבות פוליטית, כלכלית וחברתית, ובדרך זו לשרת את הצורך האירופי ביציבות וביטחון.

בעוד שבתחומי הכלכלה והסחר היו כמה יוזמות לשיפור המצב, הרי שבתחום הפוליטי לא מימש האיחוד את המנופים שניתנו בהסכמים, וכך הוא אפשר לשליטים להפר את מחויבויותיהם בלי שהם "נענשו". זאת ועוד, בהתנהגותו נתן האיחוד לשליטי המדינות הערביות להכתיב את סדר היום תוך כדי התעלמות מהעקרונות הנעלים שאותם ביקש לקדם, וזאת לטובת שמירה וקידום האינטרסים שלו. במילים אחרות, הבעיה לא הייתה מדיניות שגויה, אלא העדר הנחישות ליישמה.

ההתרחשויות הדרמטיות בתוניסיה ובמצרים ובהמשך בלוב ובסוריה חייבו את האיחוד לגבש אסטרטגיה חדשה. לאחר השתהות מה גובש מסמך שכותרתו "שותפות לדמוקרטיה ושגשוג משותף". מדיניות זו, שבמרכזה המושג שותפות, נועדה לפתח את היחסים בשלושה מישורים: טרנספורמציה דמוקרטית ובניית מוסדות, שותפות חזקה עם החברה האזרחית, וסיוע לפיתוח כלכלי. בבסיס הגישה "המעודכנת" עומדות שלוש הנחות:

1. דיפרנציאציה – ביסוד הנחה זו מונחת התפיסה שבצד המאחד קיימת גם שונות בין המדינות, ומכאן הצורך "לתפור" את השותפות בהתאם לצרכים של כל מדינה ומדינה.

2. יותר בעבור יותר – במסגרת כללי המשחק החדשים תותנה הנכונות לסייע במחויבות ברורה לערכים אוניברסליים ולמוסדות הדמוקרטים שיוקמו. במילים אחרות, ככל שמדינה תתקדם מהר יותר בביצוע השינויים הדרושים בתחומים לעיל, כך תגדל התמיכה, שביטוייה יהיו בין היתר הגדלת הסיוע, כניסה לשוק הפנימי וגישה להלוואות של מוסדות פיננסים אירופים.
3. פחות בעבור פחות – מאחר שהבסיס ליחסים יושתת על ערכים, מדינות שיפרו את כללי המשחק הדמוקרטיים לא יזכו לסיוע, ובמידת הצורך יוטלו עליהן סנקציות (כפי שקרה במקרים של סוריה ולפני כן לוב).

כחלק מהערכת המצב יצטרך האיחוד לתת את דעתו על עתידה של המסגרת האזורית, כלומר איחוד הים התיכון, שהוקם בשנת 2008 ביוזמת הנשיא ניקולא סרקוזי. גם אם בשלב זה טרם ברורות המשימות שיוטלו על הארגון (והתקציבים שיועמדו לרשותו), ברור שהשינוי במדיניות יחייב שינוי בתפקוד הארגון. ועוד בהקשר להיערכות הארגונית – הקמת כוח משימה לדרום הים התיכון (המורכב מכוחות משימה נפרדים לכל מדינה) ומינוי מתאם.

על אף חשיבותם של העקרונות שינחו את השותפות החדשה בתחומי הערכים והדמוקרטיה, הרי המצב הכלכלי העגום, שהחריף מאוד בעקבות האירועים, מחייב את האיחוד למאמץ כלכלי־פיננסי גדול יותר מזה שנעשה עד כה בהענקות לאזור. ספק אם יהיה בסכומים שהוקצו בשנה החולפת (לחלק מהמדינות) כדי לסייע להן בטווח הקצר להתגבר על המצוקה שנקלעו אליה (מה גם שחלק מהתקציב הנוסף נועד לסיוע לכונן מוסדות דמוקרטים ולחיזוקן של החברות האזרחיות). לרוע המזל מתרחשות התהפוכות בדרום הים התיכון בשעה שהאיחוד נמצא בעיצומו של משבר כלכלי־פיננסי, המקטין במידה ניכרת את יכולת הסיוע שלו.

מלבד הסיוע בתחום הדמוקרטיזציה והשגשוג הכלכלי, מייחס האיחוד חשיבות ליישוב סכסוכים כאמצעי להגברת הביטחון והיציבות. נדבך חשוב בהקשר זה הוא המאמץ ליישוב הסכסוך הישראלי־פלסטיני. דוברים אירופים הדגישו בשנה החולפת את הדחיפות שבהתקדמות מהירה בתהליך השלום. האיחוד באמצעות הממונה על נושאי החוץ והביטחון המשיך להשקיע מאמצים במסגרת הקוורטט כדי להביא לידי חידוש המשא ומתן בין ישראל לפלסטינים. בניגוד לעמדת ממשלת ישראל, הסבורה שעל רקע התהפוכות העוברות על האזור אין זו העת לנטילת סיכונים, סבור האיחוד שהמצב טומן בחובו גם הזדמנויות, ויש למצות אותן.

בצד המאמץ להתמודד עם התהפוכות הפוליטיות, נאלץ האיחוד להתמודד עם שפיכות הדמים בלוב על רקע התעקשות שליט לוב שלא לוותר על כיסאו. הקושי להשיג הסכמה הן במסגרת האיחוד והן במסגרת נאט"ו על הטלת סנקציות, החלטתו

של נשיא צרפת סרקוזי, בלי תיאום עם עמיתיו לאיחוד, להכיר במועצה המהפכנית כמייצגת לגיטימית, נכונותו יחד עם ראש ממשלת בריטניה דיוויד קמרון לצאת לפעולה צבאית והחלטת גרמניה להימנע בהצבעה במועצת הביטחון על הצעת ההחלטה לפעול צבאית – כל אלה מבטאים היטב את הקושי הנמשך של האיחוד לגבש מדיניות חוץ וביטחון משותפת.

לסיכום, עמדת המוצא המנחה את האיחוד ביחסיו עם מדינות דרום הים התיכון היא ההנחה שיש קשרי גומלין בין ביטחון אירופה ויציבותה לבין המציאות השוררת באזור. "ההתעוררות הערבית" מכניסה את האזור לתקופת מעבר שסופה אינו נראה באופק. תקופה זו תלווה באי־ודאות בנוגע לכיווני ההתפתחות, מה שיגביר את אי־היציבות, וזו תורגש גם באירופה. בסימן הפקת לקחים מהתנהלותו עד פריצתה של "ההתעוררות", החליט האיחוד להסדיר את מערכת יחסיו העתידית עם האזור על בסיס שותפות המושתתת על ההנחה, שעל מדינות האזור לבחור לעצמן דגם פוליטי־חברתי וכלכלי. האיחוד יעשה מאמץ במסגרת המגבלות התקציביות לסייע, בכפוף לכך שהמדינות מקבלות הסיוע יאמצו כללי משחק חדשים, התואמים ערכים אוניברסליים ודמוקרטיה. גודל הסיוע יעמוד ביחס ישר להתקדמות ביישום רפורמות בתחומים דלעיל. יש להמתין ולראות עד כמה יעמוד האיחוד על מילוי התנאים שהציב, שחלקם לפחות היו חלק ממדיניותו גם לפני התהפוכות. אין ספק שהאיחוד הציב רף גבוה לפני השותפות הערביות. יש להניח שלנוכח המשבר הכלכלי הפוקד את מרבית חברותיו, יתקשה גם האיחוד לעמוד בציפיות הגבוהות של שותפותיו.

רוסיה נוכח תוצאות האביב הערבי

צבי מגן

התהליך המהפכני במזרח התיכון יוצר מציאות חדשה, שיש לה השלכות מורכבות במישור האזורי והגלובלי. בין מאפייניו הבולטים של תהליך זה – מעורבותן של המעצמות, הפועלות לקידום האינטרסים האסטרטגיים שלהן. בתוך כך מתקיים עימות מתמשך בין רוסיה, בשיתוף עם סין, לבין המערב, ולעימות זה יש השפעה על מהלך "האביב הערבי" בכללותו.

רוסיה נתפסה גם היא לא מוכנה לטלטלה בעולם הערבי, שבמהלכה אבדו לה נכסים חשובים. מאז היא פועלת בתנאי אי־וודאות למזער את הנזקים ולהתאים את פתרונותיה למצב. מדיניותה הקודמת התבססה על הענקת חסות לציר האנטי־מערבי במזרח התיכון (איראן, סוריה וארגונים רדיקליים נתמכי איראן – חיזבאללה וחמאס). בד בבד היא ניהלה מדיניות דו־ערכית, תוך כדי תחרות עם המערב, על ההשפעה באזור. מאמציה להופיע כשחקן בינלאומי פעיל וכמתווך יעיל העניקו לה, לתפיסתה, נקודות זכות במערכת הבינלאומית. בין שיקוליה לפעילות באזור גם בלימת החתרנות האסלאמיסטית בשטחה, ההופכת כיום לאיום ממשי, וגם קידום יעדים כלכליים, בהדגשת תחומי מקורות האנרגיה וייצוא נשק.

מתחילת המהפכות פעלה רוסיה להתאמת מדיניותה לתנאים החדשים כדי לשמר את הישגיה הקודמים, ואף לצאת נשכרת מהמצב החדש. לפיכך שיתפה פעולה עם הקהילה הבינלאומית ועם המשטרים החדשים באזור, והפנתה עורף למשטרים האוטוריטריים הקורסים. היא אף תמכה במעורבות הבינלאומית בלוב, החלטה שהתחרטה עליה בהמשך. שינוי בגישתה של רוסיה חל משעה שאבדו לה מאחזיה החשובים, ונותר לה רק הקשר עם מדינות "ציר הרשע" המתפורר – איראן וסוריה – ועל קשריה אלה היא מנהלת קרב מאסף קשוח.

בקרת הנזקים עד כה מביאה את רוסיה לידי מסקנה עגומה, ולפיה במציאות המתהווה מתורגם התהליך המהפכני במזרח התיכון לאסלאמיזציה גורפת של האזור. לדעתה מקדמות את התהליך הזה המדינות הסוניות בהובלת סעודיה, המעצבות חזית אזורית נגד המערך השיעי, הכולל עתה את מדינות הציר האנטי־מערביות – איראן וסוריה. לפי הבנתה, המערך הסוני, בתמיכת המערב, מצליח לקדם משטרים

אסלאמיסטיים בכל המדינות הנתונות למהפכה, תוך כדי דחיקת רגליה של איראן, שהאסטרטגיה שלה, כמובילת המאמץ האסלאמי המאוחד נגד המערב ונגד ישראל, קורסת עתה. במציאות זו, רוסיה בלהיטותה להגן על סוריה מפני המהפכה והלחץ הבינלאומי ועל איראן מפני הסנקציות הבינלאומיות, נותרה לכודה בתוך המחנה השיעי דווקא. רוסיה הזוכרת את לקחי מעורבותה של קודמתה, ברית־המועצות, במזרח התיכון, והנזהרת מלהופיע כבוחרת צד מסוים בעימות האזורי, מוצאת את עצמה נדחקת לבחירת צד, לאו דווקא המנצח.

במציאות מורכבת זו פועלת רוסיה בקדחתנות לאיתור מוצא ממבוך שנקלעה אליו, ובו היא מתועלת לשותפות גורל שאינה רצויה לה עם המערך השיעי, והיא חשה מנוצלת בידי השחקנים המקומיים. אמנם להבנתם של מעצבי המדיניות שלה, עמידתה האיתנה לימינו של "ציר הרשע" המתפורר מקנה לה עדיין רלוונטיות בינלאומית; ואולם אחת מתוצאותיה השליליות של גישה זו היא הגברת האיום המתהווה כלפי רוסיה מכיוון המחנה הסוני במזרח התיכון. מדיניותה של רוסיה אכן מעוררת את זעמם של מתנגדי המשטר בסוריה ושל המחנה הסוני בכללותו, ורוסיה חרדה עתה מהתגייסותם נגדה, ובכלל זה שיגור כוחות רדיקליים לפעילות נגד רוסיה. כן חוששים מנהיגי רוסיה, וחשד זה אינו בלתי מבוסס, מפני הבנות עתידיות סוניות־מערביות, שיתורגמו לדחיקתה של רוסיה מהמזרח התיכון. גם העימות עם תורכיה הולך וצובר אקטואליות, כאשר זו נבנית כשחקן אזורי מרכזי ומתרגמת במהירות את תוצאות האביב הערבי ליתרונות בעבורה (יוזכר שהצי הרוסי כבר התייצב מול התורכים במימי קפריסין). גם הגזרה הפלסטינית אינה מסבה נחת לאחר שארגון חמאס נטש את המחנה השיעי.

רוסיה מתלבטת עתה בדבר המשך דרכה נוכח האתגר של אובדן השפעתה באזור. ובכן, מה הם הכיוונים האפשריים מבחינתה? נראה שברוסיה עדיין קיימת התחושה שיש לה תפקיד ממשי במצב של חוסר יציבות וחוסר ודאות באזור. לרוסיה יש עניין מובהק לנסות ולעצב גוש מדינות תומכות, כנכס אסטרטגי שלה, בהנחה שהמכנה המשותף במזרח התיכון בעתיד יישאר זה האנטי־מערבי. לכן נראה שהכיוון המועדף בעיני רוסיה יהיה הניסיון ליצור הידברות עם כל הצדדים באזור, ובכלל זה עם המערך האסלאמי החדש, ובכל מחיר. ועוד, רוסיה חותרת לתפקידה המסורתי ורב היתרונות של מתווך ומגשר בין המחנות ובין השחקנים האזוריים. בכלל זה מדובר במאמץ לסייע לאיראן לגשר על קו השבר השיעי־סוני. יחד עם הגנתה על סוריה, רוסיה פועלת גם לגשר בין המורדים למשטרו של אסד. דומה אמנם שאין לרוסיה עוד אשליות בדבר שרידותו של המשטר, אולם בשעה שיקרוס היא תצא נשכרת מעצם הקשר החיובי עם השלטון העתידי. ערוץ חיוני נוסף הוא החייאת תהליך השלום בין ישראל לפלסטינים, ובמידת האפשר תוך כדי מעורבותה הפעילה. לפיכך על אף הקשיים, רוסיה ממשיכה

לחתור לקיום ועידת שלום במוסקבה השנה, כפי שסוכם ב"קוורטט", ועצם ניהולו של התהליך נראה בעיניה רווח ראוי.

לעומת כל אלה יש ברוסיה מי שקוראים לנטוש את המדיניות המזרח־תיכונית הנוכחית, ובכלל זה את התמיכה בשותפיה המפוקפקים של רוסיה – המחנה השיעי – ההופכים לנטל. ואולם אין זה סביר שהנהגת רוסיה תוותר בנקל על מה שנראה כנכסיה, ודאי שלא בלי תמורה ראויה מן המערב. ייתכן שזהו בעצם המשחק הנוכחי שמשחקת רוסיה.

לסיכום, רוסיה עדיין רואה את עצמה שחקן חשוב בענייני המזרח התיכון ותפעל לייצוב מעמדה המתערער. נראה שנכונותה לפשרה עם המערב בנושא המזרח התיכון גדולה עתה משהייתה בעבר, וזה נוכח תהליך קריסת מאחזיה ותיעולה לעמדה לא נוחה. סביר להניח, שפשרה כזאת אכן תימצא בקרוב, מה שיקדם את הלחץ הבינלאומי על המשטר בסוריה ואת הסנקציות על איראן, וגם יעניק לרוסיה מוצא של כבוד. ואולם גם תסריט זה, אם יתממש, לא יאריך ימים מעבר לזמן הדרוש לרוסיה להתארגנות ולשיבה מחודשת לענייני האזור, הנחשב חיוני לאינטרסים שלה.

אל־קאעדה ושותפיו לנוכח הטלטלה בעולם הערבי

יורם שוייצר

עם פרוץ סדרת ההתקוממויות המכונה "האביב הערבי", נשמעו הערכות נחרצות מפי פרשנים ואנשי אקדמיה, שגרסו כי אל־קאעדה ושותפיו לג'יהאד העולמי נמצאים בצד המפסיד של המפה הפוליטית החדשה, והיו מי שאף הרחיקו לכת וקבעו שהונחתה מכת מוות עליהם ועל הרעיונות שהם מייצגים. הסיבה לתחושה זו נבעה מכך שמי שהניעו את המחאות פעלו בשם רעיונות דמוקרטיים ליברליים ונקטו רמה נמוכה יחסית של אלימות, ופעלו בדרך שונה לחלוטין מזו שהטיפו לה ופעלו לפיה אל־קאעדה ושותפיו.

כיום מסתמן שהערכות אלו היו מוקדמות מדי: אמנם אל־קאעדה, בהנהגתו של ד"ר איימן זוואהירי, מחליפו של בן לאדן, עדיין מצוי תחת לחצה של מערכת נוגדת־טרור אינטנסיבית וחובקת עולם, שפגעה ביעילות ברבים ממפקדיו הבכירים ומונעת ממנו, לפחות בשלב הזה, להוציא לפועל פיגועי ראווה במדינות המערב. ואולם מנגד, נראה שאירועי האביב הערבי דווקא יצרו לאנשיו ולשותפיו לדרך מרחבי שהייה ופעולה נוחים יותר במדינות שנפגעו מהטלטלה הפוקדת את המזרח התיכון. למעשה, אי־יציבות המשטרים החדשים, פירוק מנגנוני הביטחון שפעלו בעבר בנוקשות וביעילות נגד אנשיהם, היווצרות שטחים בלתי נשלטים המאפשרים מסתור ופעילות כמעט באין מפריע, וכן שחרור אסיריהם הממלאים מחדש את שורותיהם – כל אלה הם רווח ברור לארגון ולשותפיו. כך למשל, החלל השלטוני שנוצר עם הסתלקותו מהשלטון של הנשיא צלאח בתימן, מדינה שבה מתרכזת פעילותו של ארגון "אל קאעדה בחצי האי ערב", שותפו הקרוב ביותר של אל־קאעדה ("סנטרל"), מאפשר לארגון חופש פעולה באזורי השבטים בדרום המדינה ובערים מרכזיות, ואף סייע בידו לכבוש כמה מהן, ולשחרר רבים מחברי הארגון מבתי הכלא במדינה. המשוחררים שבו והצטרפו אל הארגון, תגברו את שורותיו והגבירו את עוצמתו. גם בלוב נראה שהכוחות המשתייכים למחנה תומכי אל־קאעדה מנצלים את העדר היציבות השלטונית במדינה לביסוס אחיזתם

ברצוני להודות למתמחים בפרויקט הטרור, אסיה שיינקמן, אידו שוהם וטל פירסט על תרומתם למאמר זה.

בחלקים ממנה, לחיזוק שורותיהם באסירים משוחררים ולהצטיידות באמצעי לחימה מתוחכמים שנתפסו במחסניו הנטושים של קדאפי. פעילים אלו אף מייצאים את אמצעי הלחימה הללו לאזורי לחימה ברחבי העולם כדי לשדרג את יכולת הפגיעה של שותפיהם. אמצעים אלה עלולים לאיים, למשל, על המרחב האזרחי בכלל ועל התעופה האזרחית העולמית בפרט.

הטלטלה בעולם הערבי מעמידה לפני ישראל אתגרים ביטחוניים ומדיניים מורכבים יותר מבעבר: המשטרים הקודמים, ודאי זה של חוסני מובארכ במצרים, היו יריבים מושבעים של אל־קאעדה ודאגו לבלום את אנשיו מלהתקרב לגבול ישראל ולפגוע באינטרסים של ישראל במצרים. גם ממשלים עוינים לישראל, כמו אלה שבסוריה ובלבנון (בעיקר חזבאללה) וחמאס בעזה, מנעו את פעילות הארגון ושותפיו בשל רצונם להימנע מליבוי תקריות עם ישראל שאינן ביוזמתם או בשליטתם. התקווה כי במקום מובארכ יקום משטר אסלאמי־הלכתי במדינה הערבית החשובה והמרכזית, מה שבעיני זוואהירי נחשב לחזון המרכזי של אל־קאעדה, לא התגשמה. ועם זאת, פירוקם של מנגנוני ביטחון הפנים במצרים, שרדפו ביעילות אכזרית את אנשי הארגון, הרגו, כלאו ועינו את אנשיו, הוא בשורה חשובה לארגוני הג'יהאד למיניהם במצרים ובכלל זה בסיני. רבים מחברי הארגונים הללו יצאו לחופשי, וחלקם, בעיקר הצעירים שבהם, עשויים להוות עתודת כוח אדם חשובה לאל־קאעדה. גם הישגי הקבוצה הסלפית בבחירות לפרלמנט מבטיחים עורף פוליטי חשוב לפעילות הארגון ולרעיונותיו.

עם זאת, קרוב לוודאי שבשלב זה עמדותיהם הפרגמטיות המוצהרות של ראשי "האחים המוסלמים" במצרים, שזכו ב־216 מושבים מתוך 498 בפרלמנט של מצרים, הימנעותם (עד כה) מהצהרה חד־משמעית על ביטול הסכם השלום עם ישראל לאלתר, ונכונותם המסתמנת להמשיך ולשמור על קשרים תקינים עם המערב ובראשו ארצות־הברית, האויב המוצהר של אל־קאעדה, מצביעות על אפשרות להמשך העימות בין המשטר החדש־ישן במצרים (ובכלל זה גם גורמי האסלאם הפרגמטי) לבין אל־קאעדה וארגוני הסלפים. פעילות הטרור נגד ישראל מהגבול עם מצרים, ובכלל זה הפגיעות החוזרות ונשנות בצינור המספק גז ממצרים לישראל ולירדן, הפלישה האלימה לשגרירות ישראל בקהיר וההתקפה של חוליה מצרית־פלסטינית מתוך סיני באוגוסט 2011, שגרמה למותם של שמונה ישראלים ולמתיחות ביחסי שתי המדינות, מלמדות על פוטנציאל החיכוך הגבוה בין מצרים לישראל, שאותו מתכוונים אל־קאעדה ושותפיו לנסות וללבות. התגברות פעילות הטרור של גורמי אסלאם קיצוני בסיני ובראשם הבדווים, מתוגברים באנשי אל־קאעדה שהשתחררו והגיעו לאזור המדברי כשהם מצוידים באמצעי לחימה משוכללים שהובריחו מלוב, יחד עם התחזקות גורמים סלפים בעזה, המהדקים את שיתוף הפעולה עמם, משמשת ערוץ לפעילות ישירה של אל־קאעדה ושותפיו מהג'יהאד העולמי בשטחה של ישראל, ערוץ שאותו חיפשו במשך שנים.

בסיכומו של דבר נראה כי הטלטלה בעולם הערבי מאפשרת לאל־קאעדה ולשותפיו מרחב פעולה, יכולת לגייס אנשים וגישה לאמצעי לחימה רבים יותר, וזה בעידן של חוסר יציבות שלטונית ושליטה רופפת של הממשלים החדשים בשטח הריבוני של מדינותיהם. הדבר עלול לאפשר לאנשי אל־קאעדה ושותפיהם לפתח יכולת פעולה וגישה נוחה יותר לפעולה נגד ישראל בשטחה, מה שחיפשו בעבר בלי הצלחה. כן מתחזקת אפשרותם לפגוע באינטרסים ישראליים ויהודיים במדינות ערביות, וזה ברוח התקופה המציגה את ישראל כמדינה לא לגיטימית, או למצער כמדינה הפועלת בברוטליות נגד כלל האינטרסים הערביים והאסלאמיים. עם זאת, אל־קאעדה ושותפיו עלולים למצוא את עצמם בשנים הקרובות בין הפטיש לסדן בשעה שנוסף על הצורך לשרוד במערכה נוגדת־הטרור שמפעילות נגדם מדינות המערב, הם יצטרכו להתמודד עם אתגר חדש ומורכב, והוא עימות פנים־אסלאמי עם משטרים שבהם צפויה דומיננטיות של האחים המוסלמים, שמדיניותם הפרגמטית היא בעיני אל־קאעדה ושותפיו לדרך כפירה בעיקר, ועשויה להוביל להתנגשות חזיתית ביניהם.

שער ג׳

הממד האזורי

ההשלכות האזוריות של האביב הערבי
שלמה ברום / 39

איראן והזעזוע בעולם הערבי
אפרים קם / 43

בתי המלוכה במפרץ: האם האביב מעבר לאופק?
יואל גוז׳נסקי / 47

ירדן: הפגנות ורפורמות על אש נמוכה
עודד ערן / 51

הטלטלה הערבית ולבנון: הכל שקט בחזית הלבנט?
בנדטה ברטי / 55

טורקיה וההתעוררות הערבית: חצי הכוס המלאה, חצי הכוס הריקה
גליה לינדנשטראוס / 57

השלכות אירועי האביב הערבי בתחום הנשק הלא קונבנציונאלי
דוד פרידמן, אפרים אסכולאי ואמילי לנדאו / 61

ההשלכות האזוריות של האביב הערבי

שלמה ברום

בחודשים הראשונים של "האביב הערבי" התפיסה המקובלת הייתה, שההתפתחויות האלה מייצרות סביבה מזרח־תיכונית קשה מבעבר וסבוכה יותר לארצות־הברית ולישראל, ושהן המפסידות העיקריות מהתהליך ומאבדות נכסים מרכזיים והשפעה בעולם הערבי. במקרה של ישראל, המציאות החדשה מתורגמת גם לאיומים ביטחוניים חדשים ובהם החשש לגורל הסכמי השלום עם מצרים ועם ירדן והכאוס בסיני, שהפך את הגבול הארוך הזה למוקד חיכוך ביטחוני. בה בעת נראה כי המרוויחים הם הגורמים הרדיקליים והמתנגדים לארצות־הברית ולישראל. עם זאת, לאחר למעלה משנה נראה שהמציאות המתפתחת במזרח התיכון הערבי מורכבת יותר, וההגדרה של מנצחים ומפסידים אינה כה פשוטה.

בשלב הראשון של "האביב הערבי" הייתה גם נטייה, בישראל לפחות, להתבונן בהתפתחויות בעיקר מבעד לעדשה של המאבק בין שני הצירים העיקריים במזרח התיכון, הציר הרדיקלי או ציר ההתנגדות בהנהגת איראן וציר מדינות ערב הפרגמטיות בהנהגת מצרים וסעודיה. ההנחה הייתה, שנפילתם של ממשלים כמו ממשל מובארכ במצרים מחלישה את ציר המדינות הפרגמטיות ומחזקת את הציר האחר. אין חולק על כך שנפילת משטר מובארכ והפגיעה ביציבות משטרים נוספים, כמו המשטר הירדני, שהיו במעגל ההשפעה של ארצות־הברית, שמרו על יציבות ועל קשרים עם ישראל ותמכו בשלום עם ישראל, פגעה במעמדן של ארצות־הברית ושל ישראל. גם חוסר היציבות הכרוני בעקבות ההתקוממויות נגד המשטרים וקשיי המעבר למצב החדש אינם טובים למערב ולישראל בטווח הקצר והבינוני. ואולם בפועל, המאזן החדש המצוי בתהליך התהוות מסובך יותר ואינו חד־משמעי.

ראשית, בשנים האחרונות התפתחה בצד המאבק בין שני הצירים האלו תחרות בין שני השחקנים הלא־ערביים העולים, איראן ותורכיה. האביב הערבי העלה תחרות זו אל פני השטח והחריף אותה. המודל של איראן והמודל של תורכיה מתחרים על נפשם של הציבורים הערביים שמרדו בשליטיהם. בתחרות הזאת המודל התורכי מנצח באופן ברור. האביב הערבי גם יצר אינטרס אצל תורכיה ואצל ארצות־הברית לחזק את שיתוף הפעולה ביניהם. סביר גם להניח שהממשלות החדשות בראשות

מפלגות אסלאמיסטיות שניצחו בבחירות תשאפנה לדמות יותר למודל התורכי. נראה גם שממשלות אלו תשאפנה להמשיך להיות קשורות לעולם המערבי שבו הן תלויות מבחינה כלכלית. נובעות מכך שתי מסקנות. האחת היא, שחשיבותה של תורכיה כשחקן עם השפעה אזורית עולה לעומת איראן. אמנם בטווח הקצר איבדה תורכיה נכסים והשקעות, כמו מערכת היחסים שנבנתה עם הנשיא בשאר אל־אסד והיחסים הכלכליים עם לוב, אבל היא הסתגלה מהר ותחזיר לעצמה כנראה את נכסיה ואף יותר מזה. המסקנה השנייה היא, שהנבואות על מותה של ההשפעה המערבית ובייחוד השפעת ארצות־הברית במזרח התיכון היו מוקדמות מדי. פניהם של המתמרדים והמוחים במדינות ערב מופנות לעבר המערב וארצות־הברית בתקווה שהם יסייעו להם, לעתים גם במעורבות צבאית כמו בלוב, וערכיהם הם הערכים המערביים. אמנם בבחירות זוכות המפלגות האסלאמיסטיות, אבל גם הן נאלצות לאמץ בלית ברירה או לפעמים ברצון את הערכים שהמוחים (נוער המהפכה) דוגלים בהם.

שנית, דווקא במציאות החדשה, שיש בה היבטים שהם קשים לארצות־הברית ולישראל, יש גם פוטנציאל לשינויים במערך הכוחות בעולם הערבי, שמשמעותם חיובית לארצות־הברית ולישראל. הדוגמה הבולטת היא סוריה, שבה ההתקוממות מאיימת על משטרו של אסד. אם ייפול המשטר תישמט אבן פינה של הציר הרדיקלי בהנהגת איראן. אמנם המשטר החדש עלול גם הוא להיות עוין לישראל, אבל הוא לפחות לא ישתף פעולה עם איראן ועם חזבאללה, שנתפסות בעלות ברית של המשטר הישן. גם אם המשטר לא ייפול, הוא יהווה פחות אתגר לארצות־הברית ולישראל משום שיהיה מוחלש ולכן יהיה קל יותר להתמודד עמו. זאת ועוד, ככל שנמשך המשבר בסוריה גובר הניכור בין איראן ובעלות בריתה לבין הרחוב הערבי משום שאיראן נתפסת שותפתם של המשטרים המדכאים וכמי שנמצאת בצד הלא נכון של ההיסטוריה. מצב זה רחוק מאוד מהמצב הקודם שבו נהנתה איראן מתמיכה רחבה ברחוב הערבי ונתפסה כמי שמנהיגה את הגל העולה במזרח התיכון.

שלישית, האביב הערבי משפיע גם על מיצובם ועל התנהגותם של שחקנים ערבים נוספים. מצד אחד סעודיה ומדינות מפרץ שמרניות אחרות התעוררו לפעולה. שליטיהן מנהלים מדיניות אסרטיבית יותר מבעבר, ובתוך זה החריף הפן האנטי־איראני של מדיניותם בשל חששם שאיראן בוחשת בזירות הפנימיות שלהם. מצד אחר מצרים, שבזירה הפנימית שלה שורר כאוס, הפכה לשחקן חשוב יותר בזירה האזורית, ופרדוקסלית חולשתה הפנימית אינה מתורגמת לחולשה חיצונית. הסיבה לכך היא, שהמאבק במזרח התיכון בין גורמי הכוח השונים הוא גם מאבק של רעיונות. חולשתה החיצונית של מצרים בעשורים האחרונים נבעה בין השאר מכך שבשנים האלה של סטגנציה ממשלית נוצר בה גם ריק רעיוני. לא היה לה שום מסר לשווק לציבור במדינות הערביות. עתה לאחר הפלת המשטר יש למצרים בשורה, והיא הבשורה של

דמוקרטיה עם השתתפות מפלגות אסלאמיסטיות. כל עוד לא נכזב החלום הזה, העולם הערבי רואה במצרים דוגמה. אין זה מפתיע שלמצרים יש לפתע פתאום יותר משקל בזירה הפלסטינית, היא מתווכת משפיעה יותר בפיוס בין פת"ח לחמאס ויכולה גם לתווך בעסקת שבויים בין ישראל לחמאס. אין זה מפתיע אפוא שעולה גם חשיבותה של הליגה הערבית, שתמיד הייתה מרכז כוח של מצרים. לאביב הערבי יש השפעה רבה גם על התנהגותם של השחקנים הפלסטינים. תנועת חמאס חשה מאוד לא בנוח כאשר מצאה את עצמה בצד הלא נכון יחד עם סוריה ואיראן. התנועה עוסקת עכשיו במיצובה מחדש והיא מחפשת פטרונים חדשים – מצרים וסעודיה. מנהיגי התנועה מקווים שהשליטה של מפלגות אסלאמיסטיות בממשלות החדשות במדינות כמו מצרים תהיה להם לעזר. מצב זה גם דחף אותם לתהליך ההתפייסות עם פת"ח.

לסיכום, יש במציאות החדשה גם יסודות לחיזוק ההשפעה ויכולת התמרון של המערב ולהחלשת איראן ובעלות בריתה. אבל בעקבות ניצחונן של המפלגות האסלאמיסטיות בבחירות ואי־הוודאות בדבר אופָיָם העתידי של המשטרים שבהם הן תשתתפנה, עשוי מאזן המרוויחים והמפסידים באזור להשתנות.

איראן והזעזוע בעולם הערבי

אפרים קם

הזעזוע העובר על העולם הערבי מציב לפני איראן סיכויים משולבים בסיכונים גוברים. בשלב הראשון הדגישה איראן את הסיכויים הטמונים במצב החדש. הם ראו בהתעוררות בעולם הערבי ובהתחזקות הגורמים האסלאמיסטיים בו משום המשך למהפכה האסלאמית שעברה על איראן ופועל יוצא ממנה. יתר על כן, איראן ראתה בשינויים העוברים על העולם הערבי בסיס להרחבת השפעתה במרחב.

ראשית, נפילת משטר מובארכ הייתה התפתחות חיובית בעיני איראן. מובארכ, בעל ברית מהשורה הראשונה של ארצות־הברית ועמוד תווך של השלום עם ישראל, הוביל את המאבק הערבי בהתחזקותה האזורית של איראן ואת המאבק בציר השיעי הרדיקלי. משטר מובארכ התמוטט, מצרים עסוקה בענייניה הפנימיים וודאי שאינה מתפנה לעסוק בסוגיות אזוריות. יתר על כן, בעקבות נפילתו של מובארכ נשמעו קולות במצרים בזכות חידוש היחסים הדיפלומטיים עם איראן, שנותקו אחרי המהפכה האסלאמית, וקולות אלה התקבלו בברכה באיראן. ובכלל, התחזקותם הניכרת של כוחות אסלאמיסטיים במצרים ובמדינות ערביות אחרות, גם אם הם סונים, פותחת סיכוי אצל איראן לבניית מערכת קשרים איתם.

שנית, השינויים בעולם הערבי משפיעים בינתיים לשלילה על מעמדה של ארצות־הברית. מדיניות ארצות־הברית כלפי שינויים אלה נתפסה כלא עקבית. הממשל האמריקני מנסה לבנות קשרים עם הגורמים האסלאמיסטיים שייטלו חלק בשלטון העתידי במצרים, אך לא ברור עד כמה יצליח בכך. לחציו של ממשל אובמה, כבר בשלב מוקדם, על מובארכ לפרוש מהשלטון ודאי לא תרמו לאמינותו של הממשל בעיני בעלי בריתו הערביים האחרים. תקוות הממשל כי בעולם הערבי יתפתחו תהליכי דמוקרטיזציה טרם התממשה, ובינתיים תהליכים אלה משחקים לידי גורמים אסלאמיסטיים.

שלישית, השינויים במרחב מעמידים גם את ישראל לפני סיכונים חדשים. עליית גורמים אסלאמיסטיים לשלטון במצרים מציבה סימן שאלה על עתיד יחסי השלום בין ישראל למצרים ועל תכניהם. סדקים ראשונים מסתמנים גם בבסיסו של המשטר ההאשמי בירדן, שלישראל יש אינטרס מהמעלה הראשונה בשרידותו וביציבותו.

רביעית, זה דור שהעולם הערבי מצוי במצב של חולשה ומתקשה לגלות אחדות ושיתוף פעולה למען טיפול מלוכד בבעיות המעסיקות אותו, ובכלל זה האיום האיראני. חולשה זו עלולה לגבור עקב הזעזוע העובר עליו, שעה ששליטיו נדרשים להשקיע את עיקר מאמציהם בבעיות הפנים ובשרידות משטריהם. חולשה זו משחקת לידי איראן, מה גם שהזעזועים הפנימיים החלישו חלק מהמשטרים הערביים מבית, ואפשר שתיפגע יציבותם של משטרים ערביים נוספים הקשורים למערב ולארצות־הברית.

עד כאן ההיבטים החיובים שאיראן יכולה לראות בהתפתחויות במרחב. ואולם בחודשים האחרונים עלה משקלם של ההיבטים השליליים בעיניה של איראן, הנובעים מהשינויים במדינות הערביות. ההיבט החשוב ביותר הוא ההידרדרות בסוריה והאפשרות המסתמנת שמשטר אסד יקרוס. סוריה היא בעלת הברית העיקרית ולמעשה היחידה של איראן בעולם הערבי. הברית ביניהן היא הממושכת ביותר בין שתי מדינות במזרח התיכון – למעלה משלושים שנה – והתמשכותה משקפת את שותפות האינטרסים ביניהן. אם משטר אסד ייפול, ובמקומו יעלה משטר סוני שיבקש לפנות לארצות־הברית ולמערב, תספוג איראן מכה קשה. לא זו בלבד שהיא תאבד את בעלת בריתה הקרובה ביותר, אלא שייפגעו גם מעמדה בלבנון, קשריה עם חזבאללה ומאמציה לבנות את הציר השיעי־רדיקלי.

אין ספק שהאפשרות של נפילת משטר אסד מדאיגה את מנהיגי איראן, אלא שאין ביכולתם לעשות הרבה כדי למנוע אותה. מובן שכלפי חוץ איראן מביעה תמיכה במשטר אסד ומציגה את ההידרדרות בסוריה כפועל יוצא של מזימה מערבית. היא מנסה לסייע כלכלית למשטר הסורי, בהתמודדותו עם המפגינים (למשל, באספקת ציוד לחסימת טלפונים סלולאריים) ובגיוס תמיכה בעולם הערבי (למשל עיראק). אבל ברור שאין בכל אלה כדי להעניק סיוע ממשי למשטר אסד, וסביר להניח שאיראן נערכת לאפשרות שתאבד את בעלת בריתה. אין לאיראן חלופות ראויות, מעבר לתקווה שתצליח לבנות קשרים גם עם המשטר הבא בסוריה, אם אכן ייפול משטר אסד, ולהוסיף להרחיב את השפעתה בעיראק.

ציפיותיה של איראן מ"האביב הערבי" טרם התממשו. במצרים דעכו הקולות שקראו לחדש את היחסים עמה, והיחסים טרם חודשו. ניסיונותיה של איראן להתקרב לגורמים האסלאמיסטיים העולים בעולם הערבי, בעיקר במצרים ובלוב, עדיין לא הניבו תוצאות ממשיות. ניסיונותיה של איראן לעודד תסיסה שיעית בבחריין נכשלו עד כה, לאחר שסעודיה, בתמיכת מדינות המפרץ, שיגרה לשם כוח עזר צבאי. החתרנות האיראנית בבחריין, פעולת המנע של סעודיה ומעורבות איראן בפיגועי טרור בסעודיה העלו את המתח בין איראן לסעודיה ומדינות המפרץ האחרות, והדבר מנוגד לעניינה של איראן לשפר את יחסיה עמן. יחסיה של איראן עם תורכיה, שהשתפרו בשנתיים הקודמות, התערערו שוב עקב חילוקי הדעות ביניהן בעניין המצב בסוריה. גם יחסיה

של איראן עם חמאס, שהתפתחו מאז השתלטות הארגון על רצועת עזה, השתבשו במידה מסוימת בעקבות החיכוך בין חמאס למשטר אסד והתקרבות חמאס למצרים.

ולבסוף, אין ספק ששליטי איראן מודאגים מהאפשרות שהתסיסה במדינות הערביות תגלוש גם לארצם. פוטנציאל ההתפרצות קיים גם באיראן, כפי שהומחש במהומות שהתרחשו בה בקיץ 2009. האביב הערבי לא הביא עד כה את חידוש המהומות באיראן חוץ מהתפרצויות מצומצמות של מחאה בראשית 2011, אך אלה דעכו עד מהרה. הסיבה לכך היא הצלחתו של המשטר בשנת 2009 ליצור הרתעה כלפי המתקוממים לאחר שהשתמש באמצעים ברוטליים, והערכתם האפשרית שסיכוייהם לשנות את המשטר אינם גבוהים בשלב הזה. ואולם התסיסה עדיין עלולה להתפרץ משום שהגורמים למחאה ב־2009 נותרו בעינם, ומשום שהגברת הלחץ הכלכלי על איראן עקב התנהלותה בסוגיית הגרעין עשויה לתרום להגברת הלחצים הפנימיים על המשטר.

המונרכיות הערביות במפרץ: האם "האביב" בדרך?

יואל גוז'נסקי

המונרכיות במפרץ הפרסי מראות עמידות בפני רוחות השינוי שהביאה הטלטלה במרחב הערבי. למעט בחריין, בה התסיסה המסרבת לדעוך יונקת ממניעים עדתיים, מדינות המפרץ הערביות לא נאלצו להתמודד עם איומים משמעותיים ליציבותן והן לא התקשו לדכא את המחאות הבודדות שפרצו בשטחן. ההסבר המקובל לכך הוא הרווחים העצומים מנפט ומגז שאפשרו לשש מדינות "המועצה לשיתוף פעולה במפרץ" להשתמש בפטרודולרים (ההערכות מדברות על סכום גבוה עד כדי מאה ושישים מיליארדי דולרים) למימון נדיב של סובסידיות לסחורות ולשירותים. במקביל, הן החלו להעניק סיוע רב שנתי לעומאן ולבחריין (העניות מבין השש) כמו גם לירדן ולמצרים. זאת, בניסיון לבלום את הגל המהפכני. השנה האחרונה הוכיחה, שוב, כי עושר הנפט נותר כלי יעיל לשיכוך מתחים פוליטיים, לפחות כל עוד מחירי הנפט גבוהים.

ההמונים במפרץ, בשונה ממדינות ערביות אחרות שספגו טלטלה, ביקשו בעיקר להשפיע על התנהגות המשטרים ולא להחליפם. מצב זה אינו צפוי להשתנות כל עוד הם ימשיכו ליהנות מההכנסות האדירות מנפט. יוזכר, כי הייתה זו מצוקה כלכלית ששימשה כגורם המרכזי שעמד מאחורי המהומות במקומות אחרים בעולם הערבי. עם זאת, במפרץ, המשטרים יכולים "לקנות" את האופוזיציה מבית (וכן את ההגנה מפני איומים חיצוניים). על־פי החוזה החברתי הבלתי כתוב בין המשטרים לבין נתיניהם, המשטרים יעניקו סחורות ושירותים זולים מאוד או בחינם (במרבית המקרים שירותי הבריאות והחינוך ניתנים חינם, בעוד הדיור, המזון והדלק מסובסדים) ובתמורה לכך האזרחים לא ינסו לחתור תחת המבנה הפוליטי הקיים. במילים אחרות: "אין מיסוי ואין ייצוג".

רווחי הנפט אינם מספרים את כל הסיפור. המונרכיות נתפסות כצורות טבעיות ולגיטימיות יותר של ממשל בחצי־האי הערבי. בשונה מהפסבדו־רפובליקות, הנמצאות בשלבים שונים של התמוטטות, המונרכיות במפרץ מעולם לא התיימרו להיות משהו שהן אינן, ולפיכך לא יצרו פערים משמעותיים בין חזון לבין מציאות, ובכך הקלו על

הנתינים לקבל את סמכותן. יתרה מכך, חרף תהליכי עיור משמעותיים שחלו בעשורים האחרונים, האופי השבטי של החברות במפרץ עודנו חזק. הדבר מקל על משפחות המלוכה לשמר קשר ישיר עם נתיניהם, באמצעות מנגנונים שבטיים. כך לדוגמא, בסעודיה נעשה הדבר בראש ובראשונה באמצעות מועצות המג'ליס, המאפשרות מידה מסוימת של "הוצאת קיטור" והעברה ישירה של מסרים בין האליטות והנתינים. נכסים פוליטיים אלה זוכים לחיזוק נוסף מכוח הלגיטימיות הדתית לה טוענים כמה מן המשטרים, בין אם כצאצאי שבט הנביא כמשפחת המלוכה הבחריינית, או כאפוטרופוסים על האתרים הקדושים ביותר לאסלאם כמשפחת המלוכה הסעודית. לבסוף, גודלן ונוכחותן החובקת־כול של משפחות המלוכה בכל תחומי החיים מקשה על ערעור יציבותם של משטריהן.

חרף יתרונות פיננסיים ואחרים, כמה ממשפחות המלוכה מאותתות על כך שהן מבינות את הצורך להתחיל ליישם שינויים הדרגתיים בסדר הפוליטי הקיים. לדוגמה – ימים ספורים לפני הבחירות למועצות המקומיות (המופקדות רק על נושאים שוליים, ואשר מחצית מחבריהן ממונים לתפקידם), העניק המלך הסעודי לנשים את הזכות לבחור ולהיבחר בבחירות הבאות, הצפויות להתקיים בשנת 2015. כמו כן, עבדאללה הודיע, כי הממלכה תבחן את האפשרות להעניק לנשים זכות בחירה והיבחרות למועצת השורא – מוסד אקסקלוסיבי, גם אם מרוקן מכל סמכות ממשית. מהלכים אלה – ויוזמות דומות שנקטו זמן קצר לאחר מכן האמירים של כווית ושל קטאר, אשר הודיעו, כי יקיימו בחירות בשנת 2012 ובשנת 2013, בהתאמה – הם בעיקר קוסמטיים, אך בכל זאת מעבירים את המסר, אל הבית פנימה וכלפי החוץ גם יחד, כי המונרכים מוכנים ללכת כברת דרך כדי להסתגל לתמורות המהירות המתחוללות באזור, ואולי אף להקדים אותן.

ראשי המדינות עצמם אינם בטוחים האם, מתי ובאיזה אופן תאחוז במפרץ הטלטלה הערבית במלוא עוזה. מסיבה זו הם מוציאים סכומי עתק שמטרתם לנסות ולהוציא את העוקץ מכל התקוממות עממית פוטנציאלית. החשש מפני התקוממויות רציניות יותר בעתיד, אינו בלתי מבוסס לחלוטין, שכן כמה מהמרכיבים העומדים מאחורי ההתקוממויות במקומות אחרים – שחיתות שלטונית ואבטלת צעירים מרקיעת שחקים (זאת עוד במצב בו מחצית מהאוכלוסייה, הנשים, ברובן אינן מועסקות) – קיימים גם במפרץ, וגם בשל האופי הדינמי וה"מדבק", לכאורה, של המהומות שנראות רחוקות מסיום.

למרות הדמיון הפוליטי, התרבותי והלשוני, התנאים הדמוגראפיים, העדתיים, הכלכליים והגיאו־אסטרטגיים שונים ממדינה למדינה, מה שמשליך על יכולתה של כל אחת להתמודד עם מחאה פוטנציאלית בתחומה. המחאה הערבית ניזונה בתחילה ממצוקות חומריות שהשתלבו בהדרגה בשיח שתבע לשנות את ההסדרים הפוליטיים

הקיימים. הדרישות העמומות, היעדרה של חברה אזרחית מגובשת וקשיי המשטרים להיענות לתביעות, מביאים לכך שהמחאה הערבית מוצאת מחסה בזרועותיה של הזהות העדתית המגובשת יותר. ואכן קווי השסע בין הסונה לשיעה הם אלו שלפחות מאז המהפכה האסלאמית קבעו עמדות והגדירו קווי גבול. גם במפרץ. אזורים בעלי ריכוזי שיעים גדולים כמו בחריין וצפון מזרח סעודיה – האזור העשיר ביותר בעולם בנפט – צפויים גם בעתיד לאתגר את בתי המלוכה הסונים.

יחד עם "הכנסת היד עמוק לכיס" הראו המשטרים נחישות לפעול בכוח כלפי כל גילוי של מחאה. האשמת השיעים כסוכנים איראנים חיזקה את הלגיטימציה לדכא אותם בכוח והרתיעה אחרים מלצאת לרחוב. למרות צעדים אלו, באוקטובר 2011 השיעים בצפון מזרח סעודיה החלו לעשות שימוש, לראשונה, בנשק חם. במה שעלול לפתוח פרק אלים יותר מבעבר במאבק השיעי בבית המלוכה. גם המאבק שלהם בבחריין נראה רחוק מסיום, גם אם הוא נשמר על "אש קטנה".

חלק מה"פעלתנות" של השליטים במפרץ מסתכמת בלא יותר מאשר הפרחת בלוני ניסוי ותשלום מס שפתיים לביקורת מצד בעלות בריתן במערב. פרדוקסאלית, ככל שהם מצליחים יותר במניעת תסיסה מקומית, יש לכך השפעה ממתנת על מחירי הנפט, אך כל ירידה במחירי הנפט תקשה על משפחות המלוכה לעמוד במחויבויותיהן ולהדוף מחאה עתידית אפשרית. עם הזמן, לא יוכלו עוד המונרכים להימנע מהאצת קצב הרפורמות, ויהיה עליהם להגיב ללחצים המופעלים מבחוץ ומתוך הבית פנימה, ולבצע יותר מאשר שינויים קוסמטיים.

ירדן: הפגנות ורפורמות על אש נמוכה

עודד ערן

מרכיבי הזעם הכלכלי וחוסר השקט הפוליטי בירדן היו ידועים כבר לפני פרוץ המרי האזרחי במדינות ערב בתחילת שנת 2011. ההתקוממות במדינות אלה רק העצימה את מה שרחש מתחת לפני השטח ואילצה את המלך עבדאללה להתמודד עם התופעות ביתר אינטנסיביות, והוא עדיין נמצא בעיצומו של תהליך ההתמודדות. המפתיע בתופעות הנגלות לעיין של המרי האזרחי בירדן הוא המעורבות של גורמים לא־פלסטיניים באוכלוסיית ירדן. מאז שהוקמה הממלכה ומאז שהחלו גלי ההגירה הפלסטינית לשטוף אותה (ב־1948, ב־1967 וב־1990–1991) היו שבטי הבדווים וצבא ירדן מעוז התמיכה במלוכה. אבל מאז תחילת שנת 2011 גם המפגינים הלא־פלסטינים בערי ירדן מעלים דרישות הנוגעות לאופי המשטר ולא רק לאיכות תפקודו.

בלחץ ההפגנות ומתוך התבוננות בנעשה במדינות ערב האחרות יזם המלך עבדאללה השני צעדים שמטרתם ספיגה של חלק מסוים מתוך הביקורת באמצעות רפורמות בחוקה הירדנית משנת 1952, וכן בחוק הבחירות. השינויים בחוקה לא שינו מהותית את מעמדו הבכיר והמכריע של המלך במערכת הפוליטית הירדנית. חוק הבחירות, שבאמצעותו שלט המשטר ביחס המספרי שבין הנבחרים הפלסטינים והלא־פלסטינים בפרלמנט הירדני, עדיין לא שונה. ביטול האפליה המתקנת לטובת הייצוג של האוכלוסייה הלא־פלסטינית בפרלמנט עלול לגרום למהפכה של ממש. ספק אם המלך עבדאללה יסכים להרחיק לכת עד כדי מהפך כזה, הטומן בחובו סכנה לעימותים בין הפרלמנט לבין בית המלוכה.

בחוק הבחירות החדש ייאלצו אפוא המלך והפלסטינים למצוא איזון שיקטין את ממדי האפליה המתקנת, אך ישאיר את הרוב בפרלמנט לייצוג המגזר הלא־פלסטיני. מרבית ההפגנות בעמאן הבירה נוהלו בידי תנועת "האחים המוסלמים". הצלחתה המרשימה של התנועה המצרית היא ודאי זריקת עידוד לזו בירדן, ויש להניח שבין שתי התנועות מתקיימים קשרים ענפים. ההפגנות של תנועת האחים המוסלמים בירדן מול ההפגנות של תומכי המשטר, שלעתים מידרדרות לעימותים אלימים, מצביעות על כך שהבחירות, שמתכנן בית המלוכה לקיים בשנת 2012, לא תהיינה בחירות שקטות ומסודרות.

נוסף על המתיחות הפנימית על רקע ההתקוממויות בשאר חלקי העולם הערבי, ניצבת ירדן לפני הקשיים הנובעים מהמשבר הפיננסי הגלובלי ומהתוצאות העלולות להיגרם מהידרדרות ביחסים בין ישראל לפלסטינים, מעזיבת הכוחות האמריקניים את עיראק ומכאוס מתמשך בסוריה. לאחר מאמץ של כמה חודשים הצליחו ירדן וחברי הקוורטט (ארצות־הברית, האיחוד האירופי, רוסיה והאו"ם) להביא לידי שיחות ישירות בין נציגי ישראל לנציגים פלסטינים. לכאורה היה בכך ניצחון אישי למלך עבדאללה ופוטנציאל לחיזוק מעמדו בתוך ירדן, אבל בפעילות הירדנית היה גם משום הימור, והכישלון הלא בלתי צפוי של השיחות בין ישראל לפלסטינים עלול גם לחשוף את המלך עבדאללה לביקורת וללעג.

בהקשר הפלסטיני־ישראלי־ירדני יש גם לציין את הדיאלוג המתנהל בין חצר המלוכה לבין הנהגת חמאס בנוגע למעבר אפשרי של ראשי הארגון מדמשק לעמאן. מסיבות מובנות התייחס המשטר הירדני בחשדנות לפעילות חמאס ולתנועות מנהיגי הארגון בתוך הממלכה. סופו האפשרי של משטר אסד מאלץ את חמאס לחפש חלופות למיקום משרדי הארגון ומגורי בכיריו. יש להניח שהשיחות בין ראשי חמאס למלך מתנהלות בנושא הזה. לכאורה אין לירדן כל עניין לאשר את נוכחות חמאס בשטחה, אך המלך עלול להתפתות להסכים אם להערכתו הדבר עשוי להשפיע לחיוב על היחסים עם תנועת האחים המוסלמים בירדן או על קבלת סיוע כספי ניכר מקטאר.

יציאת הכוחות האמריקניים מעיראק מגבירה את האפשרות להתערערות מצב הביטחון הפנימי במדינה זו. אי־היציבות בעיראק גרמה להגירת כמה מאות אלפי עיראקים לירדן. אלו גרמו לתופעות כלכליות קשות בירדן, כגון אינפלציה וגידול מהיר באוכלוסיית הערים, בייחוד בעמאן. התערערות נוספת של הביטחון הפנימי עלולה לגרום לגל חדש של מהגרים־פליטים עיראקים. תחזית דומה עלולה להתממש עם המשך ההתקוממות בסוריה. גם נפילתו של משטר אסד אינה ערובה להתייצבות מהירה של המצב הפוליטי והכלכלי בסוריה. המשך הכאוס במדינה זו עלול לדחוף אלפי סורים לחפש פתרון, ולו זמני, בירדן, עם כל ההשלכות הכלכליות הנובעות מכך.

יחסי ישראל־ירדן

קיומן של שיחות בין ישראל לבין הפלסטינים בירדן מעידות שבין ישראל לירדן יש הידברות, ונכונותה של ממשלת ישראל לקיים את השיחות בירדן, ותוך כדי נוכחות מסוימת של הצד הירדני, מוכיחה על רצון לתת סיוע מדיני למלך עבדאללה. גם הצהרתו של שר החוץ אביגדור ליברמן, שכל מי שרואה בירדן פתרון חלופי לשאלה הפלסטינית גורם לישראל נזק, צריכה להיקרא בהקשר הזה. בין השיקולים של ממשלת ישראל בנושא הפלסטיני היא צריכה להביא בחשבון את ההשלכות שתהיינה להחלטותיה

ולפעולותיה על המתרחש במדינות ערב, ובייחוד במצרים ובירדן בתקופה שמפלס הרגישות בהן עולה.

יכולתה של ישראל לסייע לירדן בצד הכלכלי מוגבלת אך לא מבוטלת לגמרי. בתחום אספקת המים נעשו כמה צעדים שיש בהם להקל על המצוקה הקבועה של ירדן. מן הראוי שישראל וירדן, בסיוע הקהילה הבינלאומית והמוסדות הפיננסיים העולמיים, כמו הבנק העולמי, יחלו בדיון מואץ על פתרונות כלכליים אזוריים לשאלת המים על בסיס שילוב של התפלה וניצול מקורות טבעיים. עקב הנזק האדיר הנגרם הן לישראל והן לירדן מהתקלות הנמשכות באספקת הגז הטבעי ממצרים, ולאור גילוי הגז הטבעי בים התיכון, אפשר כבר עתה לדון בשיתוף פעולה אזורי גם בנושא הזה.

לסיכום, רוב מנהיגי ישראל ברוב שנות קיום המדינה ראו ביציבותו של משטר המלוכה ההאשמי בירדן אינטרס של ישראל. ההתקוממות בירדן, אל עף היותה מינורית לעומת המתחולל במדינות אחרות, הפיחה תקווה מחודשת אצל אלה המקווים שנפילתו של המשטר והעברתו של השלטון לרוב הפלסטיני תאפשר לישראל להמשיך ולשלוט בשטחי יהודה ושומרון בלי לחץ בינלאומי ופלסטיני בהנחה שבירדן תוקם המדינה הפלסטינית. הערכה זו מתעלמת מהסיכונים הביטחוניים־המדיניים לישראל אם אכן יתממש תרחיש כזה. ההערכה שמצב כזה יפיג את הלחץ על ישראל להגיע להסכם על עתידם המדיני של חבלי יהודה, שומרון ורצועת עזה אין לה על מה לסמוך. לפיכך סיוע של ישראל לירדן הוא הדבר הנכון לעשותו כדי לשמור, עד כמה שהדבר תלוי בישראל, על מרחב יציבות בחזית המזרחית נוכח התערערותה של יציבות זו בחזית הדרומית ואי־הוודאות ביחסי סוריה־ישראל.

ההתקוממות בסוריה והשלכותיה על לבנון: הכל שקט בחזית הלבנט?

בנדטה ברטי

בעקבות "מהפכת הארזים" בלבנון בשנת 2005, שהובילה לנסיגת הכוחות הסוריים מלבנון ולסיום ה"חסות" הסורית, החלו פרשנים רבים להתייחס ללבנון כמודל אפשרי לדמוקרטיזציה מוצלחת במזרח התיכון, והביעו את התקווה, כי ניסיון זה ייושם גם במדינות אחרות באזור. עם זאת, בשנים שחלפו מאז, התברר כי "מהפכת הארזים" לא באמת חוללה מהפכה בחיים הפוליטיים בלבנון, שלא לדבר על השראה לתהליכי דמוקרטיזציה במדינות אחרות.

לאחרונה, במסגרת מה שמכונה "האביב הערבי", שהחל בשנת 2011 והפר את הסטאטוס־קוו במדינות שונות באזור, בלטה לבנון בהעדרה. למעשה, הייתה לבנון עדה לסופם הפוליטי של הכוחות שעמדו מאחורי "מהפכת הארזים", ולעלייתה של ממשלה "פרו סורית" המושפעת באופן משמעותי מחזבאללה. עם זאת, אף שהחיים הפוליטיים בלבנון לא השתנו כתוצאה ישירה מאירועי ה"אביב הערבי", יהיה זה בלתי מדויק להסיק, כי התהפוכות האזוריות לא נתנו את אותותיהן בלבנון.

ראשית, כתוצאה מההתקוממויות באזור, באופן כללי, וכתוצאה מהסכסוך הפנימי הגובר בסוריה, בפרט, הפכה לבנון למקוטבת עוד יותר על פי קווי חלוקה פוליטיים וכיתתיים. כוחות ה"14 במארס" שעמדו מאחורי "מהפכת הארזים" – בראשותם של מנהיג תנועת "עתיד" סעד אל־חרירי והקהילה הסונית – תמכו נחרצות בתנועת האופוזיציה נגד אסד בסוריה. לעומת זאת חזבאללה ו־אמל – המייצגים את הקהילה השיעית – ובעלי בריתם הפוליטיים, נקטו עמדה הפוכה, גיבו את המשטר העלאווי בסוריה והתבטאו בצורה קשה כלפי המפגינים. בשבועות האחרונים, עם הידרדרות המצב בסוריה, הפכו היחסים בין הסונים לשיעים בלבנון למתוחים יותר.

שנית, המשבר הסורי טמן בחובו בעיות גם עבור הממשלה, שכן הגיבוי הבלתי מותנה של חזבאללה בבעל בריתו משכבר הימים, אסד, הוביל לחיכוך בין הארגון לבין כמה מבעלי בריתו הפוליטיים, לרבות ראש הממשלה נג'יב מיקאתי, ומנהיג הדרוזים, וליד ג'ונבלאט, הנוטים לגלות אהדה פחותה בהרבה כלפי משטרו של אסד.

שלישית, למהומות בסוריה נודעה השפעה ביטחונית ישירה על לבנון. אירועי ירי סורי מעבר לגבול, שטף של פליטים סוריים המבקשים מקלט בלבנון, חטיפות של מתנגדי משטר סורים המתגוררים בלבנון ועלייה חדה בהתקפות על כוחות יוניפי"ל, נתנו את אותותיהם בביטחונה הפנימי של לבנון.

לבסוף, לבנון אף סובלת כלכלית מהמשבר בסוריה, ומהסנקציות שהוטלו על משטרו של אסד, שכן כשליש מסחר החוץ של לבנון מתבצע עם סוריה או באמצעותה. במילים אחרות, בניגוד לתפיסה הרווחת בדבר "חסינות" לבנונית מפני התמורה האזורית הנמשכת, "האביב הערבי" הורגש היטב בלבנון פנימה, בעיקר בשל יחסיה הכלכליים, הפוליטיים והגיאו־אסטרטגיים ההדוקים וארוכי השנים עם סוריה. עתידה הפוליטי של לבנון ימשיך להיות מושפע באופן ניכר מההתפתחויות בסוריה.

בטווח הקצר, התרחיש הצפוי, הסביר ביותר, באשר לסוריה, הוא המשך האלימות הפנימית. בהעדר התערבות בינלאומית תקיפה, נראה כי לא אמצעי הכפייה של אסד ולא האופוזיציה, ההולכת וצוברת פופולאריות אך המפוצלת עדיין, יוכלו להנחית מכה מכרעת שתטה את הכף לכיוון זה או אחר. מנקודת מבט לבנונית, משמעותו של תרחיש "טובעני" זה, היא, שהמדינה צפויה להמשיך לסבול בכל הקשור לביטחונה, לכלכלתה וללכידותה הפנימית.

בטווח הארוך יותר, נפילתו האפשרית של שלטון אסד בסוריה תשפיע מאוד על לבנון. הסתלקותם מהבמה של אסד וחבורתו עשויה להוביל להיערכות מחודשת של הכוחות הפוליטיים בלבנון, ולהענקת כוח ואמינות חדשים לאלו שהובילו את "מהפכת הארזים". זאת ועוד, ללא בעל בריתו בדמשק, עלול חזבאללה לאבד הון פוליטי, כוח ופופולאריות. יחד עם זאת, קרוב לוודאי שחזבאללה יוכל לשרוד משבר פוליטי כזה, אם וכאשר יקרה, הודות ליתרון שמקנה לו המנגנון הצבאי שלו, שותפותו האסטרטגית עם איראן ויכולתו להמציא את עצמו מחדש ולהסתגל לנסיבות משתנות.

אין להמעיט מחשיבותן של ההשלכות האפשריות של שינוי המשטר בסוריה עבור לבנון. נפילתו של אסד עשויה להוות מפתח שיחולל שינוי בפוליטיקה הלבנונית ויאפשר מימוש ההבטחות של "מהפכת הארזים".

תורכיה וההתעוררות הערבית:
חצי הכוס המלאה, חצי הכוס הריקה

גליה לינדנשטראוס

ההתעוררות הערבית העלתה לסדר היום את הדיון ב"דגם התורכי". לתורכים עצמם קשה לעתים להגדיר מהו דגם זה, אך מי שמשתמש במונח מתכוון לשילוב הקיים בתורכיה בין אסלאם, דמוקרטיה וכלכלת שוק. החושבים שתורכיה עשויה להיות דגם לחיקוי מדגישים את הדמיון בין "מפלגת הצדק והפיתוח" למפלגות הקשורות לתנועת "האחים המוסלמים" במדינות ערב. לעומתם אחרים מציינים את הייחודיות של תורכיה על־רקע החברות בנאט"ו והרצון להיות חברה באיחוד האירופי. גם אם לא ברורה מידת הרלוונטיות של הדגם התורכי ל"מדינות האביב הערבי", עצם ההתייחסות הנרחבת לנושא מסמלת את עוצמתה הרכה של תורכיה ומוסיפה על הצלחותיה הקודמות בתחום זה.

הדיון במידת השילוב האפשרי בין אסלאם לדמוקרטיה בתורכיה וההשלכות האפשריות על תהליכי דמוקרטיזציה במזרח התיכון אינו חדש. הוא התקיים גם בהקשר של הוויכוח על תיאוריית "התנגשות הציוויליזציות" מבית מדרשו של סמואל הנטינגטון, ובייחוד לאחר פיגועי הטרור של ה־11 בספטמבר. בזמנו נזהרו התורכים מה"חטוטרת" של קישור הדיון הזה למלחמת המפרץ של 2003, שלה הם התנגדו. היום נראה שהתורכים נכונים יותר "לקבל על עצמם" את התפקיד של דגם לחיקוי, אם כי גם עתה יש ספקות. למשל, בריאיון למגזין **טיים** בספטמבר 2011 נשאל ראש הממשלה רג'פ טייפ ארדואן על הרלוונטיות של הדגם התורכי למדינות אחרות והשיב: "אנחנו לא מנסים בצורה מכוונת לייצא ממשל... אבל אם הם יירצו את עזרתנו, ניתן להם את כל מה שיידרש".

גם אם יהיו וריאציות של היסודות שיאומצו מהדגם התורכי, כבר כעת אפשר לראות, שמפלגות "אחיות" של מפלגת הצדק והפיתוח זוכות להצלחה. הדבר בא לידי ביטוי למשל בתוניסיה, שם זכתה מפלגת א־נהדה (התקומה) לכ־41 אחוז מהקולות, ובמצרים, שם זכתה "מפלגת החירות והצדק" לכמעט חצי מהמושבים בפרלמנט. המתרחש בתורכיה, כפי שטען אחד הפרשנים ב**וושינגטון פוסט**, נהפך "לנורמאליות"

החדשה שאליה מושוות ההתפתחויות במדינות שעברו טלטלה. מפלגות הדומות למפלגת הצדק והפיתוח נעשות אופציה לגיטימית, וגורמים בינלאומיים מנהלים איתן משא ומתן.

מעבר לכך, ההתעוררות הערבית תרמה לחיזוק החשיבות של תורכיה בעיני המערב בכלל וארצות־הברית בפרט. האביב הערבי הביא לידי כך ששתי המדינות נמצאות באחת מתקופות השיא של יחסיהן. בריאיון למגזין **טיים** בינואר 2012 מנה הנשיא ברק אובמה את ארדואן כאחד מחמשת המנהיגים הזרים שעִמם יש לו קשר קרוב. דיונים שהתקיימו בעבר בוושינגטון ובבירות אחרות במערב על השאלות "מי איבד את תורכיה" ו"האם תורכיה נעה מזרחה" (על רקע ההתקרבות תורכיה־סוריה־איראן, ועל רקע ההידרדרות ביחסי תורכיה־ישראל), נעלמו ככל שנמשכה הטלטלה במזרח התיכון.

אף־על־פי שיש לתורכיה יתרונות רבים מהמצב הנוכחי, יש גם חסרונות. באופן בסיסי חוסר היציבות האזורית אינו תואם את האינטרס של תורכיה. הראייה האסטרטגית שלה בשנים האחרונות הייתה, שהיא מעוניינת ביציבות באזורים הגובלים איתה כדי להמשיך ולפתח את הסחר עם מדינות האזור ולתרום בכך לשגשוג כלכלת תורכיה. המתרחש בסוריה בעייתי במיוחד מבחינת תורכיה. לא רק שתורכיה השקיעה הרבה בשנים האחרונות בשיפור היחסים עם משטר אסד, אלא שיש גם חשש שהאלימות שם תגרום לזרם של פליטים לתורכיה, דבר שיחייב אותה להתערב, וחשש שפעילי המחתרת הכורדית, הפ.ק.ק, ימצאו מחדש מחסה בסוריה לאחר שסולקו ממנה בסוף שנות התשעים של המאה ה־20. תורכיה גם ניסתה לקדם בשנים האחרונות יוזמות תיווך כדי להפחית מהמתחים הקיימים באזור ולבנות את מעמדה הבינלאומי. הסביבה האסטרטגית החדשה, בעקבות האביב הערבי, יצרה תמריץ לעלייתן של יוזמות תיווך מתחרות. בהקשר זה יצוינו התפקיד שמילאה מצרים בתיווך בעסקת שליט ובהסכם הפיוס הפנים־פלסטיני, והניסיונות של ירדן להביא לידי חידוש השיחות בין ישראל לבין הפלסטינים.

ההתעוררות הערבית גם יצרה מתיחות ביחסי תורכיה־איראן. איראן התנגדה להתערבות הבינלאומית בלוב, התערבות שתורכיה הייתה שותפה לה. ביתר שאת עלו המחלוקות בנוגע לסוריה, בעלת בריתה של איראן. ככל שהחריף המשבר בסוריה התגברה הביקורת של תורכיה עד כדי קריאה ברורה לאסד לפרוש. תורכיה הטילה סנקציות על סוריה, ועל־פי הערכות שונות ניתן סיוע פעיל של תורכיה לאופוזיציה בסוריה. השיא בהידרדרות היחסים היה בדצמבר 2011, בשעה שנשמעו איומים של גורמים באיראן על תורכיה, ולפיהם אם תהיה מתקפה של ארצות־הברית או של ישראל על איראן, היא תגיב בהתקפה על מערכת הרדאר של נאט"ו המוצבת בתורכיה. שר החוץ של איראן אמנם הכחיש שאיומים אלו היו רשמיים, ושר החוץ של תורכיה ממשיך לטעון שהמערכת המוצבת בתורכיה אינה נגד איראן, אבל חילופי הדברים

בנושא הותירו משקעים ביחסי המדינות. מתיחות זו אינה התפתחות הקשורה רק לטלטלה בעולם הערבי, והרקע שלה הוא ההתקדמות בתכנית הגרעין של איראן, אך בכל זאת השילוב של הדברים העצים את החששות בשני הצדדים. את המתיחות בין תורכיה לאיראן יש גם לראות בהקשר של התעצמות המתחים באזור על רקע השסע הסוני־שיעי, כפי שבא למשל לידי ביטוי בבחריין. בעוד תורכיה מנסה להמעיט מחשיבות השסע הזה, הובילה הטלטלה בעולם הערבי להתחממות ביחסי תורכיה עם סעודיה, והדבר בא לידי ביטוי למשל בבירורים של תורכיה בדבר האפשרות לקנות נפט מסעודיה במחיר מוזל לעומת המחיר שהיא משלמת היום בעבור נפט מאיראן.

אף שבסיכום ביניים אפשר למנות בצד הרווחים לתורכיה מההתעוררות הערבית גם הפסדים, נראה שתורכיה בזכות מדיניותה הגמישה והימורים מוצלחים השיגה לא מעט מההתפתחויות הנוכחיות. ארדואן היה בין הראשונים במנהיגי העולם שקראו להפלת מובארכ, ולמרות היסוס ראשוני הייתה תורכיה בין המשתתפות הפעילות בהתערבות נאט"ו בלוב, ואם ייפול אסד בסופו של דבר, לתורכיה יש כבר קשר טוב עם גורמי האופוזיציה. הטלטלה בעולם הערבי חיזקה את יחסי תורכיה עם ארצות־הברית, והדיונים הרבים בדגם התורכי משקפים את עוצמתה הרכה. כל אלו מחזקים את מעמדה הבינלאומי ותורמים להגשמת המטרה המרכזית של מדיניות החוץ של תורכיה בעת הזאת – להיות בעלת השפעה עולמית. שאיפות אלו של תורכיה בשנים האחרונות נחשבו כבאות על חשבון יחסיה עם ישראל. ההתעוררות הערבית אינה מחוללת שינוי יסודי בתפיסה זאת, אבל התגברות המתח בין תורכיה לאיראן ובין תורכיה לסוריה, וכן השיפור ביחסי ארצות־הברית עם תורכיה יוצרים כר אפשרי לשיתוף פעולה, ולו מוגבל, בין ישראל לבין תורכיה.

השלכות אירועי ה"אביב הערבי" בתחום הנשק הלא־קונבנציונלי

דוד פרידמן, אפרים אסכולאי ואמילי לנדאו

אחד ההיבטים הפחות נבחנים של אירועי ה"אביב הערבי" הוא ההשלכה שיש לזעזועים הפנימיים במדינות השונות במזרח התיכון על תחום הנשק להשמדה המונית. שינויים במשטרים וחוסר היציבות המאפיינים את התקופה האחרונה מעלים שאלות בנוגע לתכניות ומאגרים קיימים של נשק להשמדה המונית, וגם בנוגע להשפעות אפשריות על התכניות לעתיד, ובכלל זה סכנה לתפוצה נוספת של נשק זה – במתכוון או שלא במתכוון – ואף שימוש בו. העיסוק בתחום הנשק הלא־קונבנציונלי במזרח התיכון מתמקד בדרך כלל בסכנות הגרעיניות המתהוות, ואילו הזעזועים הנוכחיים באזור דווקא מאירים את הסכנות הפוטנציאליות הקשורות לנשק הכימי והביולוגי.

משמעויות בתחום הכימי־הביולוגי

מצרים הייתה הראשונה במזרח התיכון להיכנס לתחום הנשק הלא־קונבנציונלי, כבר בשנות השישים, כאשר פיתחה, הצטיידה ואף השתמשה בגז חרדל בתימן. במהלך ההתקוממות בראשית שנת 2011 לא שיחק הנושא תפקיד חשוב, אם כי עלה בהקשר להאשמות של גורמים פנימיים – שלא אומתו – שבמהלך דיכוי ההפגנות נעשה שימוש ב"גז מדמיע" (CS), ואולי גם ב־CR, ואולי אף בגז עצבים. בשלב זה, לא נראה שהכיוון שאליו הולכת מצרים ייצור מצב שבו הנשק הכימי והביולוגי ייצא מהשליטה ההדוקה הנוכחית, או יחרוג ממדיניות ההפעלה הנהוגה. עם זאת, נראה שיקטן הסיכוי שמצרים תצטרף לאמנה הכימית, שעד כה הִתנתה בהצטרפות ישראל ל־NPT (האמנה למניעת תפוצת נשק גרעיני).

סוריה נחשבת ל"מעצמה" בתחום הנשק הכימי והביולוגי. יש לה מערך רב עוצמה של נשק כימי ובו מגוון חומרים כימיים ואמצעי שיגור. אמצעי לחימה אלה שמורים ומוגנים ונשלטים היום בידי כוחותיו הנאמנים של הנשיא בשאר אל־אסד. זה שנים סוריה רואה בנשק הכימי מענה אסטרטגי ליכולתה האסטרטגית של ישראל. עד פרוץ המהומות היה מקובל לחשוב, שהאיום הכימי־הביולוגי נעוץ בהוראה אפשרית

שייתן שליט סוריה בעת מלחמה כוללת עם ישראל. אולם עתה מצטיירים תרחישים נוספים. האחד – הפנים סורי – שבו ייקלע אסד למצב נואש ויחליט להשתמש בנשק זה נגד המורדים, או לחילופין, אלה ישתלטו על מאגרי הנשק. תרחיש אחר הוא, שאסד בהיווכחו שזמנו אוזל, יתקוף בנשק כימי את ישראל בתקווה נואשת להסיט את תשומת הלב למקום אחר. אפשרות חלופית ואולי אף סבירה יותר היא, שבשלב מסוים במהלך ההתקוממות ועקב התרופפות השמירה והפיקוח על מערך הנשק, ארגוני טרור, ובראש ובראשונה חזבאללה, ישתלטו על חלקים מהמאגרים האלה. ההשלכות המדאיגות של תרחיש זה הן מעצם היות חזבאללה ארגון לא־מדינתי, שיש לו פחות עקבות משיש למדינה, ולכן הוא קשה יותר להרתעה.

ללוב היו תכניות פיתוח והצטיידות בתחום הכימי והביולוגי ומאגר מבצעי של נשק כימי. במסגרת הצטרפותה לאמנה הכימית החלה לוב בתהליך להשמדתו, אולם בעת פרוץ הקרבות בשנת 2011 עדיין היה ברשותה חלק מהנשק הכימי. בדומה למצב בסוריה, במהלך הקרבות עלה לא פעם חשש, שבמצב נואש ינסה קדאפי להפעיל נשק כימי נגד המורדים, או שהמורדים ישתלטו על מאגר של נשק כימי וישתמשו בו. עוד חשש היה, שעל רקע התוהו ובוהו במדינה, תֹאבד השליטה על מאגרי הנשק והוא עלול להגיע לידי גורמים לא־מדינתיים, כמו טליבאן, אל־קאעדה, חזבאללה, וחמאס. ואכן הופצו ידיעות חלקיות, שלא אומתו, שנעשו עסקאות למכירת נשק בתיווך של איראן ובמימונה, וזה הגיע לידי הארגונים האלה. לאחר נפילת קדאפי התגלו מצבורי נשק שעליהם לא הצהירה לוב לארגון לאיסור נשק כימי (OPCW). נקודה זו מעלה הרהורים בדבר יכולת הפיקוח האמיתית של ארגון האמנה הכימית.

במדינות האזור, שבהן פרצו מהומות בשנת 2011, עלולים להיווצר תנאים שיגרמו לשלטון לרצות להשתמש בנשק זה, במצבים של תחושת אין ברֵרה כלפי גורמי האופוזיציה או כלפי מדינות אחרות. זאת ועוד, עקב הכאוס ואיבוד השליטה של גורמי השלטון, יכול הנשק להגיע ביתר קלות לידי ארגוני טרור. במקרה כזה תעלה הסבירות שנשק כזה יופעל בתרחיש כלשהו באזור.

משמעויות בתחום הגרעיני

לאירועי האביב הערבי לא הייתה השפעה מידית וישירה על תכניות גרעין כלשהן במדינות שהתחוללו בהן שינויים, אבל ייתכן שתהיה לכך השפעה נדחית, בעיקר בזיקה לאיום המתגבר של איראן גרעינית. המקרה המעניין ביותר בהקשר זה הוא מצרים. לנשיא מובארכ היו דעות נחרצות למדי נגד פיתוח נשק גרעיני. עם זאת הוא הצהיר לא פעם, שאם יתעורר הצורך בנשק גרעיני הוא לא יהסס לפתחו. פקחי הסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית מצאו סימנים אחדים המעידים על פעילות אפשרית

של מחקר ופיתוח בנושא נשק גרעיני. כל זמן שהממסד הצבאי שולט במצרים, ספק אם זה יהיה מסלול שתאמץ מצרים.

אין ספק שהיו לסוריה תכניות גרעין בתחום הצבאי, אבל לא ברור אם עדיין יש לה שאיפות כאלו, ושינוי המשטר יכול או להחיות מחדש תכניות אלו או לבטלן. בעוד סעודיה לא הושפעה ישירות מהאביב הערבי, היא עלולה לשקול פיתוח של נשק גרעיני בצל האיום האיראני. אם תלכנה מדינות אחרות באזור בדרך זו, תושפע מכך סעודיה והיא עלולה, בעזרתה של פקיסטן, לקצר את לוח הזמנים למימוש שאיפות אלו.

התוצאות של האפשרויות שנסקרו כאן עלולות לערער את יסודות המשטר למניעת תפוצה של נשק גרעיני. אין ספק שלאביב הערבי נודע תפקיד משני בתהליך זה, אבל הופעתם של משטרים חדשים, מהם אסלאמיסטיים, ייתכן שיָטו את הכף בהתפתחות כזאת.

סיכום

הסכנות בתחום של תכניות ושל מאגרי נשק להשמדה המונית בצל אירועי האביב הערבי עדיין לא עלו על פני השטח, והן בשלב זה בגדר תרחישים בלבד. עם זאת, הפרת היציבות בכמה ממדינות ערב, בתוספת נשק כימי המצוי באחדות מהן, הסבירות לקיום נשק ביולוגי והשאיפות של כמה מדינות לנשק גרעיני – כל אלה עלולים להביא לידי מצב שבו ייעשה שימוש בנשק לא־קונבנציונלי. אין ספק שהנושא מצריך מעקב צמוד מזה שהיה עד כה.

שער ד׳

ישראל מול מציאות חדשה

האביב הערבי והזירה הישראלית־פלסטינית
ענת קורץ / 67

הטלטלה בעולם הערבי: משמעויות לצה״ל
גבי סיבוני / 71

תגובות ישראליות לאביב הערבי
מרק הלר / 75

האביב הערבי והזירה הישראלית־פלסטינית

ענת קורץ

המהומות ששטפו את המזרח התיכון לא סחפו את תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה. תהליך השיקום המוסדי, הביטחוני והכלכלי, המתנהל בגדה המערבית בשנים האחרונות בניצוחם של הנשיא מחמוד עבאס וראש הממשלה סלאם פיאד היה הסבר מתבקש לכך שאירועי "האביב הערבי" לא נתנו השראה להתקוממות גם שם, וזאת על אף ההתנגדות הנחרצת להמשך שלטון ישראל באזור, ולמרות הביקורת הרווחת, ולעתים בוטה, על הרשות הפלסטינית בגין אי־יכולתה לחולל שינוי מדיני־טריטוריאלי ולקדם את חזון הריבונות. גם ברצועת עזה לא התפשטו מהומות, אם כי מסיבה שונה. גילויי תמיכה במפגינים המצרים בכיכר תחריר, שקראו להפלת משטרו של חוסני מובארכ, דוכאו ביד קשה בידי כוחות ביטחון מקומיים, שביקשו למנוע את התפתחות ההפגנות לכדי מחאה נגד שלטון חמאס.

ועם זאת, בזמן התפרצותה של המחאה העממית במדינות האזור, ואפשר שגם בהשראתה, התקיימו בגדה המערבית וברצועת עזה עצרות עם, שבהן נשמעה קריאה לשים קץ לקרע בין פת"ח לחמאס, קרי בין הרשות הפלסטינית שבהובלת פת"ח, השלטת בגדה, לבין הרשות שבהובלת חמאס, השלטת ברצועה. הקריאה להסדרת היחסים בין התנועות, או ל"פיוס לאומי" בלשון המפגינים, הוצגה הן כמטרה לאומית בפני עצמה והן כאמצעי לקרב את סיומה של שליטת ישראל בגדה המערבית.

הנהגות פת"ח וחמאס נענו לקריאה. בהעדר הישג מדיני בחרה הרשות הפלסטינית לנסות וליישב הדורים עם חמאס כדי להרחיב את בסיס התמיכה העממית בה. על רקע המבוי המדיני הסתום העריכה הרשות, ובצדק, שתדמיתה הבינלאומית לא תינזק מהותית אם היא תגיע להבנות מוסדיות עם חמאס. הנהגת חמאס מצדה ראתה בדיאלוג הבין־ארגוני אמצעי לחזק את מעמדה מעבר לגבולות רצועת עזה. נוסף על כך, מלחמת האזרחים שפרצה בסוריה וערעור שלטונו של בשאר אל־אסד איימו לשלול ממנה את מאחזה בדמשק, בשעה שהמועצה הצבאית העליונה, שהחליפה את שלטון מובארכ, הבטיחה להגן על מאחזה שברצועה מפני התקפה של ישראל.[1] בנסיבות אלה הסכימה

1 אלכס פישמן, "נקודת שפל", **ידיעות אחרונות**, 5 במאי 2011

נציגות חמאס לחתום על "הסכם פיוס" עם פת"ח, שנוסח בידי המודיעין המצרי כבר באוקטובר 2009 והנהגת הארגון דחתה אותו בלחץ של סוריה ואיראן.

הנה כי כן, לאירועי האביב הערבי היה חלק בהכשרת התנאים שאפשרו את החתימה על "הסכם הפיוס". המסמך התמקד בנכונות לקיים בחירות לנשיאות ולמועצה המחוקקת, ולמעשה לא ביטא פיוס אלא כוונה של פת"ח וחמאס כאחד להמשיך ולהיאבק על ההובלה הלאומית בדרך של בחירות. אשר לציבור הפלסטיני, לאחר טקס החתימה החגיגי הוא הוסט ממרכז הבמה, בעוד הנהגות הארגונים התמקדו בניסיון לגבש הבנות שיאפשרו קיום בחירות במועדן הנקוב – מאי 2012.

האם יוכלו הנהגות פת"ח וחמאס לנסח נוהל בחירות? ואם כן, איזה ארגון יזכה בניצחון? האם יוכלו פת"ח וחמאס לגשר על העוינות החריפה והמחלוקות האידיאולוגיות והפוליטיות המפרידות ביניהם, ולהסכים על חלוקת סמכויות והשפעה? אלו עדיין שאלות פתוחות. עם זאת, אפשר להעריך שגם אם יזכה פת"ח בניצחון ובזכות להרכיב ממשלה, תיאלץ הרשות הפלסטינית הנשענת עליו לעמול קשות כדי למנוע מחמאס להמשיך ולחתור תחת הלגיטימציה הביתית והבינלאומית שלה, בין היתר על־ידי ליבוי עימות אלים עם ישראל.

כתמיד, התנגשויות בין מפגינים פלסטינים לבין כוחות הביטחון של ישראל עלולות לפרוץ כתוצאה של תקרית מקומית, שתצא מכלל שליטה. או אז יתייצבו פעילי חמאס בראש המחנה, וקשה לשער שפעילי פת"ח יעמדו מנגד. יתרה מזאת, בשנים האחרונות שב חמאס והוכיח את יכולתו להצית עימות, שיניע את ישראל להגיב צבאית ויגרור ביקורת בינלאומית כלפיה, ובה בעת יביך את הרשות, שכן ימחיש את אזלת ידה בנוגע למתרחש ברצועת עזה. התקוממות יכולה להתפתח גם על רקע תסכול נצבר מהאטת תנופתה הדיפלומטית של הרשות הפלסטינית באו"ם.

בכל מקרה, עימות מחודש, אם יפרוץ, לא יהיה התפתחות ישירה של האביב הערבי. הרי לזירה הישראלית־פלסטינית דינמיקה משלה, מה גם שתושבי הגדה המערבית ורצועת עזה יכולים ללמד את ההמונים במדינות ערב פרק בהלכות התקוממות עממית. לעומת זאת, עימות מחודש יכרסם בסיכוי, הקלוש ממילא, לחולל פריצת דרך בתהליך המדיני. כרסום זה יתוסף להשלכותיהם של הזעזועים שפקדו את המזרח התיכון, אשר השתלבו היטב במכלול רכיביו של המבוי הסתום המדיני.

חשש ממחאה ציבורית גורפת, בהשראת האסרטיביות שגילה ההמון באזור, ימנע מהרשות הפלסטינית לרכך את הדרישות שהציבה לישראל כתנאי לחידוש ההידברות. ממשלת ישראל תירתע מהיערכות טריטוריאלית מחודשת בגדה המערבית עקב חשש מהחמרה באיומים הביטחוניים בעקבות רדיקליזציה בזירה הפלסטינית ובזירה האזורית. התעצמות הקול והכוח האסלאמי במדינות ערב תסייג את נכונותם של משטרים – ותיקים וחדשים – לתמוך בחידוש המשא ומתן שמטרתו לקדם פשרה

היסטורית. וכל אלו יצמצמו את יכולתם ואת רצונם של גורמים בינלאומיים, ובראשם ארצות־הברית והאיחוד האירופי, להניח על סדר היום יוזמה תכליתית לחידוש הדיאלוג.

על רקע זה, כל שנותר לישראל ולרשות הפלסטינית לעשות הוא להמשיך ולהתרכז בניהול הסכסוך. משמעות הדברים היא, שעליהן להתמיד במאמץ המשותף למנוע התפרצות של מחאה עממית בזירה הפלסטינית, שתתפתח לעימות גורף.

שאיפה למנוע עימות עשויה להניע את ממשלת ישראל לנסות, למרות קשיים פוליטיים ידועים ותוך מאמץ להכיל סיכונים ביטחוניים, להקל מהנטל המונח על כתפיהם של תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה, ובין היתר להגיע להבנות גם עם חמאס בהקשר זה. כן תיטיב ממשלת ישראל לעשות אם תיסוג מהתנגדותה העקרונית להפשרת היחסים בין פת"ח לחמאס וזאת כדי לתת סיכוי לכינונה של רשות פלסטינית מאוחדת. התפתחות בכיוון זה עשויה להיות משקל נגד למוטיבציות לוחמניות בקרב הציבור הפלסטיני, גם בשורות חמאס. הרשות הפלסטינית מצדה צריכה להתייחס בכובד ראש לסכנה, שבהעדר דיאלוג מדיני, ולו בנושאים הקשורים לניהול הסכסוך גרידא, היא תעמוד לפני שוקת שבורה מבחינת האמון הציבורי בה, ותסתכן בהתפרצות של מחאה עממית, העלולה עד מהרה לגלוש לזירת הסכסוך עם ישראל.

היה וכך יקרה, תיבלם מגמת הפיתוח הכלכלי והמוסדי בגדה המערבית, תתרופף אחיזתה של הרשות בגדה, ותיסלל דרכו של חמאס לבכורה בזירה הפלסטינית. השתלשלות אירועים בכיוון זה תהווה שלב מתקדם בהתבססות המחנה האסלאמי בזירה, ועוד שלב בהתרחקות ישראל והרשות הפלסטינית מהסיכוי לחדש ביניהן הידברות לקראת הסדר. בה בעת יהיה אפשר לפרש תהליך זה כביטוי פלסטיני פרטיקולרי של מגמה אזורית, שהואצה, גם אם בעקיפין בלבד, עקב אירועי האביב הערבי.

הטלטלה בעולם הערבי: משמעויות לצה"ל

גבי סיבוני

אירועי שנת 2011 במזרח התיכון מחייבים חשיבה על משמעותם לישראל. בהקשר הצבאי אפשר לאפיין כמה משמעויות לטלטלה המכונה "האביב הערבי".

רצועת עזה – האפשרות שצה"ל יידרש לפעול נגד חמאס וארגוני הג'יהאד ברצועת עזה נשארת בעינה. אם אלה יהיו פני הדברים, אחד האתגרים החשובים, עקב המציאות הפוליטית במצרים, יהיה בידוד הפעולה ותיחומה לרצועת עזה. בלא כל קשר למטרתה הסופית, סביר להניח שזו תגרור תגובה חריפה של דעת הקהל במצרים ודרישה לנקוט פעולה נגד ישראל. תגובה זו תקשה על השגת חופש הפעולה היחסי שצה"ל נהנה ממנו במהלך "עופרת יצוקה". לפיכך יהיה צורך לפעול במישורים אחדים: צה"ל צריך לתכנן, לתרגל ולבצע את הפעולה במהירות רבה בידיעה שאין לו החופש להפעיל מערכה באש לאורך זמן. הפגיעה בתשתיות הטרור ובנכסי חמאס והארגונים האחרים תחייב פעולה מהירה ומקבילה של אש ותמרון לתוך השטח. הדרג האזרחי יידרש למשימה חשובה עוד יותר: בניית הלגיטימציה לפעולה. זו מחייבת הבהרה מתמשכת ושיטתית לקהל העולמי והערבי (ובכלל זה המצרי) באשר לנחיצות הפעולה עקב המשך הירי מהרצועה, וכן תיאום עם ארצות־הברית.

חצי האי סיני וגבול ישראל מצרים – חצי האי סיני הופך לנגד עינינו לחבל ארץ הנשלט בידי ארגוני טרור, כשהממשל המרכזי במצרים ממשיך לאבד אחיזה במרחב למרות הגדלת כוחות הצבא באזור. בניית הגדר לאורך הגבול תוכל להקטין את היקף ההברחות ואת הסתננות מהגרי העבודה, אולם תתקשה לסכל ירי לעבר מטרות בישראל. זאת ועוד, חוסר היציבות במצרים מחייב את צה"ל לבנות מענה הגנתי גם לתרחיש קיצון ולפיו צבא מצרי נכנס אל תוך סיני בניגוד להסכם השלום. במשך שנים נטען שצה"ל יוכל לבנות את כוחו בהינתן התראה אסטרטגית לשינוי המצב במצרים. דומה שהטלטלה במצרים ובמזרח התיכון מספקת מעין סימן מעיד להתראה ומחייבת את צה"ל לאתר פתרונות ישימים שיוכלו לשפר את המענה ההגנתי בזירה הזאת יחד עם צורכי הזירות האחרות. בהעדר משאבים נוספים, אחד הכלים לשיפור המענה הוא היכולת להעתיק מזירה לזירה בזמן קצר כוחות יבשה, שהם חיוניים למערכה, נוסף על כוחות האוויר והים. ניתן להשיג פתרון זה על־ידי הקמה של מפקדות משימתיות

בלא גייסות ברמת האוגדות, ובעתיד גם ברמת הגיס. אלה יוצבו לאורך גבולה המערבי של ישראל ויידרשו לבנות מוכנות וידע מבצעי, כך שבעת חירום יוכלו לקלוט כוחות ולהכניסם לקרב במהירות.

ירדן – אף שמורגש חוסר נוחות בציבור הירדני, בשלב הזה פסחה הטלטלה על הממלכה. אין לדעת כיצד יתפתחו הדברים ובאיזו מהירות המצב עלול להשתנות. יש לזכור שהגבול עם ירדן הוא גבול פרוץ. לאחר השלמת הגדר לאורך הגבול המערבי, עלול להתנקז לגבול עם ירדן חלק ניכר של הפעילות העוינת. נראה שיעבור זמן עד שיותקן מכשור ראוי לאורך הגבול הזה. המצב המתואר מחייב את צה"ל להכין מענה מיטבי, ועיקר המאמץ צריך להיות מכוון לאתר את מרחבי התורפה לאורך הגבול ולתת להם פתרון מקומי. בד בבד מן הראוי לבחון תפיסה כוללת להגנת הגבולות עם מדינות שאיתן יש לישראל הסכמי שלום, תפיסה המבוססת על מודיעין המפעיל כוחות יירוט קטנים ומהירים.

רמת הגולן – לא ברור לאן יוביל חוסר השקט בסוריה, אבל המשך המצב הקיים לאורך זמן אינו סביר וצפוי שינוי פוליטי במדינה. גם אם נניח שקיימת האפשרות שבטווח הארוך יש לשינויים אלה פוטנציאל חיובי, הרי בטווח הקצר יש לצפות לתום תקופת השקט לאורך הגבול ברמת הגולן. התחממות הגבול עלולה להיגרם מסיבות אחדות, מחדירת גורמים עוינים בגלל אובדן השליטה של דמשק ועד ניסיונות של השלטון המרכזי לחמם את הגבול לצורך מה שייראה לו אמצעי לשיפור שרידותו. כך או כך, על צה"ל להתארגן למצב שבו הגבול ברמת הגולן יהיה למוקד של חוסר שקט וטרור. המענה לתרחיש שכזה כולל איתור מוקדים לאורך קו הגבול המועדים לפורענות וחיזוקם באמצעות שכלול ושיפור תשתיות מיגון נגד ניסיונות חדירה של "משטים יבשתיים". צה"ל גם צריך לבנות את כוחן של יחידות ייעודיות, שתוכלנה להתמודד ביעילות עם אירועים דומים, ובעזרת שימוש באמצעים מתאימים. בשל חוסר היציבות המובנה, יש להגביר את איסוף המידע המודיעיני ולהעמיד כוחות במוכנות לפעולה בלוח זמנים רלוונטי, ובה בעת לתחזק את מערך ההגנה המרחבית ולוודא שהיישובים ברמת הגולן יהיו מצוידים, מאומנים ומתורגלים לפעולה בתרחישי הסלמה שונים. לבסוף, חובה להדק את שיתוף הפעולה עם כוחות האו"ם המוצבים במרחב. אלה עשויים לגלות יכולת לתווך ולשכך את עוצמת האירועים בעת התרחשותם.

הזירה הפלסטינית – המצב הביטחוני היציב ביהודה ובשומרון עלול להיות מתעתע. הגלישה לעימות חזיתי עלולה להתרחש אם עקב בערה פנימית בחברה הפלסטינית, הניזונה גם מחוסר היציבות האזורי, ואם עקב כוונה של ההנהגה הפלסטינית, הרואה בעימות כזה מכשיר לצרכיה הפוליטיים. בכל מקרה, על צה"ל לבנות את מוכנותו להתמודד עם הפרות סדר ועם הפגנות גדולות העשויות לדמות לאינתיפאדה הראשונה. מן הראוי להכשיר את הכוחות ולציידם באמצעי אל־הרג לפיזור יעיל של מהומות

והפרות סדר בהיקף רחב. בה בעת יש לטפח ולשכלל את יכולת ההגנה המרחבית ביישובים היהודיים להתמודד עם ניסיונות חדירה מאורגנים או ספונטניים.

השינויים במזרח התיכון עדיין לא תמו. ייתכן שבטווח הארוך תהליכי הדמוקרטיזציה ורצון האזרחים לשפר את תנאי חייהם יובילו ליציבות מושרשת באזור. ואולם אין להתעלם מהסיכונים הגלומים בשינויים אלה בטווח הקצר, המחייבים את צה"ל לוודא שביכולתו לספק מענה לתרחישים השונים. על הדרג המדיני לפעול כלפי הקהילה הבינלאומית כדי לספק את הלגיטימציה שתידרש להפעלת הכוח בזירות השונות. בסופו של דבר, בבניית יכולתה של ישראל להתמודד עם הטלטלה האזורית, המוכנות המדינית של הממשלה חיונית לא פחות מהמוכנות המבצעית של צה"ל.

תגובות ישראליות לאביב הערבי

מרק הלר

תגובתה הראשונית של ישראל לפרוץ ה"אביב הערבי" הייתה מתיחות הגובלת בחרדה. תגובה זו לא הייתה משוללת יסוד לחלוטין. בסופו של דבר, השליטים הראשונים שהודחו בהתקוממות הערבית – זין אל־עבדין בן עלי בתוניסיה וחוסני מובארכ במצרים – היו דמויות מוכרות, ומובארכ שימש עמוד תווך של משטר שהציב את אחת המדינות הערביות החשובות בנתיב פוליטי שתאם את האינטרסים הביטחוניים החיוניים של מדינת ישראל. מובארכ היה רחוק מלהיות אוהד הציונות, כפי שהציגו אותו כמה ממתנגדיו במצרים ובמזרח התיכון. לדוגמה, הוא התיר הפצה בלתי מרוסנת של תעמולה אנטי־ישראלית, אנטישמית ואנטי־אמריקנית ארסית, בשעה שעל התקשורת המצרית נאסר אפילו להעלות ספקולציות בנוגע למצב בריאותו. עם זאת, לפי הבנתו של מובארכ, האינטרסים הלאומיים של מצרים מחייבים את קיום הסכם השלום של מצרים עם ישראל, עימות עם האסלאמיסטים הקיצונים, דיכוי נמרץ של טרוריסטים, ותיאום הדוק עם ארצות־הברית.

מנקודת המבט של ארצות־הברית, הדברים שיוחסו לנשיא פרנקלין דלאנו רוזוולט על הדיקטטור מניקרגואה, אנסטסיו סומוזה (או בגרסה אחרת, על הרודן של הרפובליקה הדומיניקנית, רפאל טרוחילו), היו מתאימים להיאמר גם על מובארכ: "יכול להיות שהוא נבל, אבל הוא נבל שלנו". להשפעה של ארצות־הברית במזרח התיכון יש חשיבות רבה מבחינתה של ישראל, ולכן סילוקם של מנהיגים שהיו מקורבים לארצות־הברית לא בישר טובות בעיני ישראל.

חששותיה של ישראל התגברו כשהחלה להתבהר התמונה ולפיה הכוחות הצפויים לצבור הישגים מנפילתם של המשטרים המבוססים אינם אלה הנמנים עם הנוער החילוני והליברלי משורות המעמד הבינוני, שהוצג בהבלטה בסיקור התזזיתי של התקשורת המערבית. מי שהתחזקו בשלב הזה הן התנועות האסלאמיסטיות, שדוכאו במשך שנים רבות, אך הוכיחו עמידות ונחישות וקיימו רשתות חברתיות משל עצמן לא רק בשכונות הפחות מבוססות של הערים הגדולות, אלא גם באזורים הכפריים הגדולים, שסבלו מתת־סיקור תקשורתי.

אף־על־פי־כן התברר עד מהרה, כי ההנחה שריפתה את ידיה של ישראל, ובה בעת עודדה את איראן ואת בעלי בריתה באזור ובכלל זה את המשטר בסוריה, דהיינו שסכנת ההדחה רובצת רק לפתחם של שליטים רודנים מתונים או פרגמטיים – הנחה זו אינה מבוססת דיה. התפשטות ה"אביב הערבי" למקומות כמו לוב, תימן, וסוריה ביססה את האפשרות, שעל מקצת האכזבה מהיחלשותם או מסילוקם של משטרים נוחים לישראל, עשויה לפצות במקצת החלשתם או סילוקם של משטרים העוינים את ישראל. פיצוי זה יגדל לאין שיעור אם ישובו ויתעוררו הדחפים שהובילו להתקוממות הקצרה בטהרן בשנת 2009 (שהייתה במובן מסוים סימן מקדים ל"אביב הערבי"), והפעם בעוצמה כזאת שתגרום לקריסת המשטר.

יתר על כן, התנועות האסלאמיסטיות, שהחלו לשגשג עם היפתח המרחב הפוליטי, הראו כמה סימנים של אמביוולנטיות בעוינותם כלפי ישראל, או לפחות במידת הדחיפות שבה הם מתכוונים לפעול על סמך עוינות זאת. מידת האותנטיות של המתינות היחסית או של הפרגמטיות היחסית היא עדיין בגדר שאלה שאין עליה תשובה ברורה, ובהחלט אפשר שמדובר במס שפתיים, שנועד לפייס קהל מסוים מבית בכלל, וקהלים וממשלים זרים בפרט. גם אם ההסבר הזה תקף, קיימת האפשרות, שהצורך להתייחס לישראל באופן הפוך מזה שבחרו קודמיהם, ובשונה ממה שנגזר מהאידיאולוגיות שלהם, מרמז על כך שההשלכות של עליית תנועות אלה לשלטון על ישראל עשויות להיות פחות מאסון פוליטי מוחלט ואיום ביטחוני בלתי נסבל.

מה עושים?

הגישה הרווחת בישראל כלפי "האביב הערבי" היא, שישראל צריכה להתמודד כמיטב יכולתה עם ההשלכות, יהיו אשר יהיו, אך בלא כל יומרה להשפיע על התהוותן, אפילו בהיבטים הרלוונטיים לה ביותר. זוהי גישה ראליסטית למדי. בסופו של דבר, שחקנים מבחוץ, אפילו מעצמות עולמיות מרכזיות כמו ארצות־הברית, מוגבלים ביכולתם לעצב את השתלשלות האירועים בכיוונים הרצויים להם. ובכל זאת, השפעה שולית אינה דומה לאפס השפעה, ויש לשקול לפחות כמה אפשרויות לתעל לכיוון חיובי יותר את ההשלכות השליליות על ישראל העלולות לבוא בעקבות השינוי הפוליטי בעולם הערבי, הן במישור הדו־צדדי והן במישור האזורי הרחב יותר. דוגמה אפשרית לבקרת נזקים דו־צדדית מונעת היא היחסים עם ירדן, שהמשטר שלה (בדומה לזה של מצרים תחת שלטונו של מובארכ) תואם את האינטרס הביטחוני של מדינת ישראל. במידה שקריאות תיגר על משטר זה שואבות את עוצמתן ממצוקה כלכלית, תוכל ישראל, כפי שמציין עודד ערן במאמרו, לסייע בהפחתת הלחץ הכלכלי, בעיקר במה שקשור למים ולדלק. דוגמה אחרת שמעלה גליה לינדנשטראוס, היא לתור אחר נקודות מבט משותפות על השלכות ה"אביב הערבי", בתקווה להפוך על פיה את מגמת ההידרדרות

ביחסים עם תורכיה. אפשרות נוספת היא, שישראל תבדוק אם אפשר לפתוח ערוצי תקשורת עם כוחות אסלאמיסטיים וכוחות פוליטיים אזוריים אחרים (כפי שעשתה ארצות־הברית), בניסיון לצמצם אי־הבנות ולהפריך סטריאוטיפים מזיקים. לבסוף, ברמה האזורית ישראל יכולה לשקול, האם הצורך לשפר את דימויה הבעייתי בעולם הערבי – לנוכח המהומות הפוליטיות והימשכות חוסר הוודאות – עשוי לשמש תמריץ להתייחסות חיובית יותר ליוזמת השלום הערבית, ולחיפוש מחודש אחר סוג של הבנה פלסטינית־ישראלית בנוגע לצעדים שבהם יש להתקדם לקראת יישוב הסכסוך.

מטבע הדברים, אין ערבות לכך שיוזמות אלו או אחרות ברוח זו אכן יקדמו את יעדיהן המידיים או הכוללים יותר. גם אין ערובה לכך שהן ישללו את תוקפו של השיקול הבסיסי, ולפיו אין ביכולתה של ישראל לשנות את מסלולן של התפתחויות היסטוריות כמו "האביב הערבי". ובכל זאת, כל מאמץ להפיח משב אביב רענן במדיניות החוץ והביטחון של ישראל עשוי להיות כדאי.